

Jezus houdt van iedereen evenveel

Onderzoek naar de inclusie van mensen die anders zijn binnen de kerk



Afstudeeronderzoek HBO Theologie en Levensbeschouwing
Christelijke Hogeschool Windesheim, vakcode: ENTH-INT12
Begeleider: André Mulder
Tweede beoordelaar: Hans Snoek
Karen Gerritsen, Studentnummer S1020944
Zandbergenlaan 26, 3817 GN Amersfoort, karen@ision.nl

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	5
Dank.....	6
1 Samenvatting.....	7
2 Inleiding.....	8
2.1 <i>Aanleiding voor onderzoek: spanning tussen theorie en praktijk.....</i>	8
2.2 <i>Persoonlijke betrokkenheid</i>	9
2.3 <i>Ondersteunende theorie</i>	9
2.3.1 Johan Smit: het belang van “personale” competenties	10
2.3.2 De theorie van de presentie.....	12
2.3.3 De Option-methode	13
2.3.4 De emotietheorie van Frijda	15
2.4 <i>Onderzoeksvraag en deelvragen</i>	16
2.5 <i>Interne en externe doelstelling</i>	16
3 Opzet en uitvoering empirisch onderzoek.....	17
3.1 <i>Populatie en respondenten.....</i>	17
3.2 <i>Opzet empirisch onderzoek.....</i>	17
3.3 <i>Relatie onderzoeksvragen met topic list.....</i>	18
3.4 <i>Tweede deel van het interview: autisme</i>	19
3.5 <i>Sociaal wenselijke antwoorden</i>	20
3.6 <i>Verwerking interviews</i>	21
4 Resultaten empirisch onderzoek.....	21
4.1 <i>Informatie uit de vijf interviews in antwoord op de deelvragen.....</i>	21
4.1.1 Respondent 1	21
4.1.2 Respondent 2	23
4.1.3 Respondent 3	25
4.1.4 Respondent 4	27
4.1.5 Respondent 5	29
4.2 <i>Antwoorden op de deelvragen binnen de gezamenlijke groep respondenten</i>	32
4.2.1 Welke mensen worden door de pastores genoemd als “andersen” in hun kerkgemeenschap? ...	32
4.2.2 Welke relatie lijkt er momenteel te zijn met de genoemde “andersen”?	33
4.2.3 Welk verlangen hebben de pastores in de omgang met deze “andersen”?	33
4.2.4 Welke handelingsbereidheid voor de pastor zelf komt uit de interviews naar voren?	33

4.2.5	Welke overtuigingen die relevant zijn voor inclusie, komen naar voren in wat de pastores vertellen over het omgaan met “andersen” in de gemeenschap?	34
4.2.6	Theologische overtuigingen: helpend voor inclusie.....	36
5	Discussie	37
5.1	<i>Overtuigingen met het oog op inclusie.....</i>	37
5.1.1	Helpende en niet helpende overtuigingen voor inclusie van “andersen”	37
5.1.2	Overtuigingen die zorgen dat het “omslagpunt” bereikt wordt	38
5.1.3	Ongelukkige gevoelens en negatieve overtuigingen van de pastor.....	39
5.1.4	Overtuigingen leiden tot een navenante handelingsbereidheid	40
5.1.5	Een nieuwe katalysator: verlangen in plaats van ongelukkigheid.....	40
5.1.6	Zo gewoon mogelijk meedoen: aanpassen komt op de “anderse” neer	41
5.1.7	Aanpassen kost energie	41
5.1.8	Anders is niet gewoon – en minder goed.....	41
5.1.9	Conclusie	42
5.2	<i>Handelingsstrategieën van de pastor.....</i>	42
5.2.1	Mechanismes van zichtbaarheid, contrast en stereotypering	42
5.2.2	De pastor als voortrekker.....	44
5.2.3	Inclusie versus segregatie of aanpassen:	44
5.2.4	Een voorbeeld van rekenen op diversiteit	45
5.2.5	Inclusie als ruimte voor ieder om meer zichzelf te zijn	46
5.2.6	Wederzijdsheid:	46
5.2.7	Te rade gaan bij “andersen”:.....	47
5.2.8	Conclusie	48
5.3	<i>Aanbevelingen</i>	49
6	Reflectie op de onderzoeksgang	51
6.1	<i>Onderzoeksgang</i>	51
6.2	<i>Leeropbrengst.....</i>	52
7	Reflectie in het licht van het hermeneutisch criterium.	54
8	Slotwoord	56
9	Literatuurlijst	57

*Lord of the excluded,
open my ears to those I would prefer not to hear;
open my life to those I would prefer not to know;
open my heart to those I would prefer not to love;
and so open my eyes to see
where I exclude You.¹*

Voorwoord

Ooit een normaal mens gezien? Hoe meer ik over die vraag nadenk, hoe meer ik denk: volgens mij zijn er alleen mensen die naar buiten toe kunnen laten schijnen dat ze in het algemene patroon passen, en mensen die dat niet kunnen, of niet willen, of beide. Zelf geniet ik van mensen die gewoon zijn, en mensen die anders zijn, van mensen die zich verhullen, en van mensen die zich blootgeven. In dit werkstuk mocht ik op zoek gaan naar de bijzonderheden van mensen, die met mensen omgaan: predikanten, met hun taak in de gemeente. Deze predikanten krijgen naast de “normale” mensen, “anderse” mensen op hun pad.² En ik heb hen gevraagd en onderzocht, wat werkt en niet werkt in de omgang met deze mensen die anders zijn.

Er zijn immers “andersen”, die zo uit de moederschoot geboren zijn, en er zijn “andersen”, die door de mensen anders gemaakt zijn, en er zijn “andersen”, die zichzelf anders gemaakt hebben, ter wille van het Koninkrijk der hemelen. Die het vatten kan, die vatte het. (Vrij naar Mt. 19:12)

Karen Gerritsen,

Amersfoort, 2 juni 2013

¹ Door Pat Bennett, in: Bentley, Jane & Paynter, Neil (2011).

² “Anderse” en “andersen” zijn woorden die voor de duur van dit verslag zijn gemaakt omdat “mensen die anders zijn” soms erg omslachtige zinnen geeft. “Mensen die anders zijn” of “andersen” kunnen voorzichtig in verband worden gebracht met *tokens* van Kanter (zie paragraaf 5.2.1, en noot 9). In dit werkstuk zijn “andersen” in elk geval mensen die de pastor als “anders” ervaart en derhalve noemt als om een voorbeeld van dergelijke “andersen” wordt gevraagd.

Dank

Om dit werkstuk voor elkaar te krijgen, heb ik de ondersteuning ontvangen van een groot aantal mensen. Hen wil ik bedanken. Dankjewel Bert, voor het wetenschappelijk meedenken en de geruststelling, dankjewel Davy voor veel kopjes thee en ook nog verrukkelijke maaltijden (met pindasaus!) – en computerassistentie! Dankjewel Lieven voor het net even essentieel bijspringen tijdens de computercrash. Dankjewel Anne, voor het mee puzzelen over aannames en overtuigingen. Dankjewel Jeanine, voor je professionele commentaar op mijn onderzoeksvoorstel. Dankjewel, lieve klasgenoten, voor de saamhorigheid en wederzijdse ondersteuning te midden van alle paniek. Dank met name aan mijn respondenten, zonder wie er geen onderzoek had kunnen zijn! Dankjewel Richard, voor een scan en titel op de allerlaatste avond – echt geweldige service! Veel dank voor de heldere en inspirerende begeleiding door André en de bereidheid van Hans Snoek om het stokje van tweede begeleider over te nemen.

Karen Gerritsen, Amersfoort, juni 2013

1 Samenvatting

“Gedraag u wijs tegenover buitenstaanders en benut iedere gelegenheid” Uit: Kolossenzen 4:5

Dit verslag beschrijft een onderzoek naar het handelingsrepertoire en de overtuigingen van pastores die omgaan met mensen die “anders” zijn dan gemiddeld.³ Er zijn aanwijzingen dat dergelijke mensen niet vanzelfsprekend een plek hebben in de kerk, ondanks alle goede wil en ondanks het overheidsbesluit dat inclusie van belang is in Nederland. Daartoe is een vijftal predikanten geïnterviewd. De interviews zijn geanalyseerd en vervolgens is gekeken wat de inzichten en methodes van Johan Smit, Bruce di Marsico, Andries Baart, en Nico Frijda et al. kunnen toevoegen aan het handelingsrepertoire van de predikant.

In het bestuderen van de antwoorden is er een patroon zichtbaar geworden in hoe men momenteel omgaat met mensen die anders zijn, en hoe er gedacht en getheologiseerd wordt, over mensen die anders zijn. De respondenten blijken over “andersen”, meer en minder inclusief werkende aannames en (geloofs)overtuigingen te hanteren. De inclusie stond sterker onder druk wanneer, in de tweede helft van het interview, als voorbeeldpersoon iemand met autisme was gekozen. Uit de antwoorden blijkt verder dat er sprake is van eenrichtingsverkeer: men geeft aan de “andersen”, maar ontvangt gemiddeld niet van hen. Verder is er sprake van een discrepantie tussen wat men belijdt, en wat men leeft.

Alle respondenten gaven aan, dat mensen die al te anders zijn (en blijven!), niet zo erg welkom zijn in de kerk. Mensen in de gemeenschap blijken nogal eens bang zijn, of egoïstisch, in deze confrontatie. En de predikanten hebben soms te weinig in handen om hier iets aan te doen, en voelen zich vervolgens boos, verbijsterd, ze voelen onmacht, of ergernis, of weerzin, voelen dat ze er “moe van zijn”, of dat ze gefaald hebben, of dat ze er veel voor aan de kant moeten zetten. In het onderzoek is reeds een eerste bron van nieuw handelen (en mogelijk ook emotioneel welzijn) getoetst, in de vorm van een perspectiefwisseling.

Dit onderzoek levert aanbevelingen op voor predikanten om zich, met het oog op een beter geslaagde inclusie van “andersen”, meer bewust te worden van hun eigen negatieve gevoelens, en de overtuigingen die daaraan ten grondslag liggen. Daarnaast geef ik een aantal aanbevelingen met het oog op een meer respectvolle omgang met “andersen”, en op de vorming van de pastor tot “voortrekker” voor de gemeenschap op gebied van inclusie.

³ Deze mensen worden in het vervolg aangeduid als “andersen”.

2 Inleiding

2.1 Aanleiding voor onderzoek: spanning tussen theorie en praktijk

“Jezus houdt van ons allemaal evenveel” – de titel van dit werkstuk – vertegenwoordigt de vol vertrouwen uitgesproken gedachte, dat we allemaal, in ogen van Jezus, evenveel waard zijn en allen evenzeer zijn liefde verdienen. Maar kerkgemeenschappen lijken Jezus in dit opzicht niet altijd na te kunnen volgen in de wijze waarop ze omgaan met mensen die anders zijn. Ik meende een patroon waar te nemen van een zekere homogeniteit in de kerk, en moeite met het inpassen van mensen die anders zijn dan die “homogene” groep. Dit patroon wilde ik onderzoeken, door aan een aantal pastores vragen te stellen over hun praktijk met mensen die anders zijn. Mijn onderzoek zou een eerste aanwijzing kunnen geven over hoe het gaat met dergelijke inclusie⁴ in de kerken. Onderstaand geef ik eerst een aantal voorbeelden die de aanleiding vormden voor dit onderzoek.

De Nederlandse overheid investeert momenteel in allerlei maatregelen en voorzieningen die inclusie moeten bevorderen. Dat heeft te maken met de nieuwe wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte die in april 2003 van kracht werd. Echter uit onderzoek door het Sociaal Cultureel Planbureau en Stichting Perspectief is naar voren gekomen dat Nederland ten opzichte van andere landen achterblijft in het realiseren van een inclusieve samenleving. Nederland is nog steeds onvoldoende toegankelijk voor mensen die anders zijn – en dat geldt voor het onderwijs, de arbeidsmarkt, de woningmarkt, de zorg, vrijwilligerswerk en het verenigingsleven (Wieringa, (2009). Ik zou vermoeden dat de kerken hier ook onder vallen. Ondanks naarstig zoeken heb ik bij het informatie verzamelen voor dit onderzoek echter weinig onderzoek kunnen vinden naar het succes van inclusie in de kerken.⁵

Er lijkt een zekere inertie te bestaan bij het inzetten van de verandering die nodig is om te kunnen omgaan met mensen die buiten de norm vallen. Er zijn allerlei geluiden en initiatieven die integratie en inclusie willen bevorderen. Maar in de praktijk valt het niet mee. Ik noem een aantal voorbeelden.

- In de laatste jaren zijn er steeds meer mensen met een verstandelijke beperking vanuit de grote zorginstellingen, begeleid zelfstandig gaan wonen in de woonwijken. Maar hun beoogde integratie in de samenleving blijkt een moeizaam proces. Dat blijkt eveneens zo te zijn als het gaat om hun integratie binnen de kerken (website KSA-GCW, pagina “Kerkplein”). Er zijn wel veel initiatieven, en ook enkele publicatie, maar die gaan nog erg uit van de wensen en gewoonten van de geloofsgemeenschap en minder van de eigen mogelijkheden en wensen van de doelgroep (Smit (2011), pp.28-29).
- Ex-gedetineerden vinden het lastig om na hun detentie in een gewone kerk te aarden⁶ (Roze 2012). Er zijn kerken-met-stip bedacht om hen tegemoet te komen met eenvoudiger taal en

⁴ Inclusie verwijst naar het idee dat iedereen mee mag doen in de gemeenschap. Zie ook paragraaf 3.2. Anders zijn verwijst naar degenen die door pastores worden aangemerkt als “anders” – over het algemeen mensen die een minderheid in de gemeenschap vertegenwoordigen.

⁵ Inmiddels beginnen er wel op allerlei gebied onderzoeken, gidsjes en instructies uit te komen over het omgaan met deelgroepen, zoals verstandelijk beperkten (Smit, 2011), mensen uit de psychiatrie (Snoek, 2010), mensen met autisme (Kelder, 2010).

⁶ Veerle Rooze, zopas gepromoveerd, die schrijft over ex-gedetineerden die vaak al snel weer uit de kerk verdwijnen, omdat de kerk beklemd is geraakt “in het comfort van zijn eigen binnenkerkelijkheid”.

getrainde vrijwilligers (brochure Kerken met Stip). Maar er is weinig animo voor kerken om deze gastvrijheid aan te bieden (Rooze (2012)).⁷

- Er verscheen in oktober 2011 een gids voor “Coming out churches”, Nederlandse kerken waar homoseksuelen welkom zijn en kunnen trouwen (Elhorst & Mikkers (2001)). Ook deze gids bevat slechts 100 kerken.
- Een onderzoekje uit mei 2012 door studenten aan de CHE wijst uit, dat allochtonen, die weer op een andere manier “anders zijn”, zich in het merendeel van de gevallen niet welkom voelen, als ze een nieuwe kerk bezoeken (Schipper (2012)).

Het signaleren van de genoemde inertie in de kerk, roept de vraag op wat hiervan de oorzaak is: hoe kan het zijn dat er voor sommige mensen toch minder plaats is in de kerkelijke “herberg”? Hoe kan het zijn dat mensen zich, ondanks alle goede gedachten over inclusie die in de kerk leven, niet thuis kunnen voelen in de kerk? De kerk verkondigt immers het evangelie van Jezus Christus, waarin de boodschap is dat de meest erge verschoppeling er ook bij hoort? Ik vraag me af hoe pastores zich verhouden tot de kwestie van inclusie van mensen die anders zijn. Want de pastores zijn immers degenen die in de kerk aangesteld zijn om deze boodschap uit te dragen en met hun geloofsgemeenschap te concretiseren. Ik hoop met dit onderzoek antwoord te vinden op de vraag welke goede en lastige ervaringen, en welke gedachten en gevoelens pastores hebben over “andersen”, en tot welke handelingsstrategie en handelingsbereidheid deze gedachten hen voeren in het omgaan met die “anderse” mensen, van wie “Jezus toch ook evenveel houdt”.

2.2 Persoonlijke betrokkenheid

In mijn persoonlijke omstandigheden heb ik te maken met diverse soorten van anders zijn, en ik heb zelf negatieve ervaringen met kerken die niet goed zijn in het verwelkomen van mensen die buiten de collectieve kerkelijke norm vallen. Daarom voel ik me persoonlijk bij deze materie betrokken. Het is mogelijk dat ik hiermee de betrouwbaarheid van het onderzoek onder druk zet. Ik kijk met de bril van mijn ervaringen en mijn verwachting naar de werkelijkheid die ik onderzoek. En zo gebeurt het, dat ik spreek over mensen die “anders zijn”, alsof die mensen bestaan, en alsof het mogelijk is om de gemeenschap van mensen in te delen in wel-anders en niet-anders. Ook in mijn interviewvragen spreek ik op een bepaalde manier over omgaan met deze “mensen die anders zijn” - alsof ik aanneem dat het nodig is om “met hen om te gaan” op een bewustere manier dan dat men “omgaat” met de rest van de gemeenschap. Zo sta ik zelf in het patroon dat in de maatschappij bestaat. Het is een keus, om met deze benoemde gerichtheid te onderzoeken, en niet bijvoorbeeld alleen de dagelijkse praktijk te observeren.⁸ Daarentegen heb ik weer een grotere openheid en naïviteit dan een ander in de zin dat ik niet ben opgegroeid als lid van een kerkgemeenschap.

2.3 Ondersteunende theorie

In dit onderzoek hoop ik aanwijzingen te vinden over wat er nodig is om te zorgen dat “andersen” binnen de kerk meer ruimte krijgen. Daarbij wil ik uitgaan van de veronderstelling dat de

⁷ Volgens het overzicht IN DE ETALAGE op de website van Kerken met Stip (zie literatuurlijst), waren er in november 2011, 68 kerken met stip, wat toch een klein percentage genoemd mag worden van het totale aantal kerken. Op 31 mei 2013 tel ik inmiddels 73 kerken op de website – nog immer geen enorm percentage.

⁸ Die keus heeft te maken met het beperkte bestek van dit onderzoek.

inclusiegedachte behulpzaam kan zijn. Volgens de Begrippenlijst Sociaal-Cultureel Volwassenenwerk (zie literatuurlijst) is inclusie:

De insluiting in de samenleving van achtergestelde groepen op basis van gelijkwaardige rechten en plichten. Inclusie wordt vooral gebruikt in het discours rond allochtonen, kansarmen en mensen met een handicap / functiebeperking. De verantwoordelijkheid tot 'aanpassing' ligt niet bij een sociaal achtergestelde groep, zoals bij integratie. Het is de maatschappij die zich aanpast en diversiteit als een meerwaarde ziet. Hindernissen voor sociale participatie worden (letterlijk en figuurlijk) verwijderd, zodat iedereen naar beste vermogen kan deelnemen aan het maatschappelijk leven.

Het begrip inclusie komt er dus op neer dat iedereen "erbij mag horen" doordat er ruimte gemaakt wordt voor verschil, ook, in dit geval, in de kerk. Inclusie is een term die vaak gebezigd wordt, als het gaat over mensen die op de een of andere manier anders functioneren (dan de normgroep).⁹ De inclusietheorie formuleert gedachtegoed over de invloed van het streven naar homogeniteit in groepen: de verschillen tussen mensen worden weggepoetst, de norm kan verworden tot een juk. Als er meer plaats is voor alle verschillen, krijgt iedereen meer ruimte om zichzelf te zijn en er toch bij te horen.¹⁰ Belangrijk lijkt me in eerste instantie, om te bezien welke voorwaarden nodig zijn zodat inclusie kan plaatsvinden. Johan Smit doet daarvoor een belangrijke voorzet in zijn onderzoek over handelingsvaardigheden voor pastores die omgaan met verstandelijk beperkten.

2.3.1 Johan Smit: het belang van "personale" competenties

Johan Smit heeft zich bezig gehouden met een onderwerp dat alles te maken heeft met inclusie. Het promotieonderzoek van Smit (2011) betreft de competenties voor pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. In zijn proefschrift somt hij op welke competenties er nodig zijn om op een effectieve manier om te gaan met pastoranten met een verstandelijke beperking. Ik licht daaruit de zgn. "personale" competenties, omdat die mijns inziens¹¹ gelden in relatie tot ieder mens die "anders" is:

1. De pastor leert beschikken over een geschoold referentiekader en leert allocentrisch waarnemen.
2. De pastor leert omgaan met de orde van de verstoring en leert beschikken over onverstoorbaarheid, congruentie, empathie en onvoorwaardelijk positieve gevoelens.¹²

⁹ Voor het gesprek over "norm" en "buiten de norm" verwijs ik naar de theorie van Rosebeth Moss Kanter (zie 5.2.1). Zij zegt dat de (vaak ongeschreven) norm bepaald wordt door elke groep die meer dan 85% van een geheel uitmaakt, en dat mensen die anders zijn per definitie minder dan 15% van de groep uitmaken. (Bron: Bosch en Scheve (2004), paragraaf 7).

¹⁰ Zie ook paragraaf 5.2.5.

¹¹ En ik voel me gesteund in deze aanname door onderzoek dat voor andere doelgroepen het belang van attitude aantoonst, zoals Mendoza-Denton (2010), die onderzoek deed over rassendiscriminatie en het belang van zich-gewaardeerd-voelen, en bijvoorbeeld Finkelstein (1980), die invaliditeit (disability) definieert als een vorm van discriminatie, of sociale onderdrukking van mensen die een fysieke beperking kennen. Tenslotte noem ik Mahoney & Perales (2005), die aantoonen dat interactie die relationeel en responsief is, of genietend en accepterend, een positief effect had op het cognitief en sociaal-emotioneel functioneren en de zelfregulering van kinderen met autisme. Deze artikelen heb ik gevonden via de website van het Autism Treatment Center of America (zie literatuurlijst).

¹² Wat betreft de "orde van de verstoring": Smit (2011, p. 27) citeert hier H.P. Meininger, die spreekt over het grote effect wat de aanwezigheid, het uiterlijk, van een verstandelijk beperkte persoon kan hebben. De uitdaging voor geloofsgemeenschappen is om de appellerende kant van deze verstoring te leren zien, want de verstoring van de gangbare

3. De pastor verwerft inzicht in de eigen persoonlijke, professionele en ambtelijke identiteit en leert de eigen uniciteit toegewijd inzetten in de pastorale communicatie.¹³
4. De pastor verwerft de bekwaamheid in het tonen van compassie en leert de eigen spiritualiteit benutten in de concrete omgang met en relatie tot mensen met een verstandelijke beperking (Smit (2011), p. 229)¹⁴ (*...of andere mensen die anders zijn, vul ik aan*).

Smit heeft aangetoond dat de positieve overtuigingen of aannames van de pastor belangrijker zijn voor de relatie met zijn “anderse” pastorant, dan zijn vaardigheden (ibidem, p. 171). Smit zegt, dat de pastor zijn pastoranten waardevol en waardig moet vinden en dat hij de relatie met hen de moeite waard moet vinden – met een sprankje spiritualiteit (ibidem, p. 247, vertaling en samenvatting KG). Deze, en andere, positieve overtuigingen of aannames leiden m.i. tot de vereiste “personale competenties” van onverstoorbaarheid, empathie en onvoorwaardelijke positieve gevoelens van de pastor over zijn pastorant. Vaardigheden in de omgang enz. zijn best behulpzaam, schrijft Smit, maar alleen als ze geïntegreerd zijn in een positieve relatie tussen pastor en pastorant (ibidem, p. 192). Op deze wijze wordt duidelijk hoe, bij pastores van mensen met een verstandelijke beperking, de positieve overtuigingen en aannames van de pastor van invloed zijn op diens houding, en daarmee op de relatie die kan ontstaan.

Johan Smit spreekt ook over de religieuze visie van de pastor – het gaat om de gedachte dat hij¹⁵ (al of niet) verantwoordelijk is voor zijn gehele kudde. Een pastor die inderdaad vindt dat hij voor zijn gehele gemeenschap verantwoordelijk is, kan daardoor de verplichting voelen, zo stelde hij vast, om te communiceren met gemeenteleden met beperkingen, terwijl hij op hetzelfde moment weerstand en afkeer voelt. Dat veroorzaakt een storende ambivalentie. Een voorbeeld daarvan werd zichtbaar in de viering van één van de geobserveerde pastores, die de gemeente (van verstandelijk beperkten) aansprak als “jongelui”, terwijl zij in de leeftijd van 50 tot 60 jaar waren (pp. 245-253, m.n. 247, vertaling en samenvatting KG). Hier wordt zichtbaar hoe de religieuze visie (hier verwoord in de vorm van een overtuiging over “verplichte” pastorale verantwoordelijkheid) kan botsen met een innerlijke gedachte over (de vreemde eigenschappen van) mensen met een verstandelijke beperking (de “orde van de verstorning”, zie noot 12), waardoor gevoelens van weerstand en afkeer kunnen ontstaan.

Het wetenschappelijk onderzoek van Smit geeft heeft aangetoond dat het belangrijk is te streven naar positieve overtuigingen en een positieve attitude bij de pastor over de pastoranten, en het belang hiervan voor de relatie met mensen die anders zijn (formeelgesproken: bij het omgaan met mensen met een verstandelijke beperking). Johan Smit maakt niet zo heel duidelijk HOE men kan zorgen voor een positieve attitude en positieve overtuigingen. In dit onderzoek wil ik deze schakel aanvullen en daartoe begin ik (onderstaand) met het inzetten van andere theorie. Smit zegt ook dat het belangrijk is welke religieuze overtuigingen de pastor heeft. Hiermee heb ik in het kader van de

orde opent -in bijbels perspectief- de weg naar een nieuwe orde. “*Dat is de orde van de ‘inclusieve antropologie’, een orde waarin de ene mens in de andere mens zowel het gelijke als het vreemde onder ogen ziet, erkent en zoveel als mogelijk leert herkennen. Dan kan het gebeuren dat (...) dimensies worden ontdekt die verrijkend blijken te zijn*” (aldus Meininger). Hier wil ik aan toevoegen, dat men ook zijn gedachten over het gelijke en het vreemde onder ogen dient te zien.

¹³ En dit idee over het belang van de eigen uniciteit komt weer terug in de theorie over diversiteit, zie 5.2.2 e.v..

¹⁴ Paginanummer geldt indien geraadpleegd via <http://dare.uvu.vu.nl/bitstream/1871/24237/1/dissertation.pdf>, (er staan meerdere versies op internet met verschillende paginering).

¹⁵ Overal waar in dit verslag “hij” staat, leze de lezer evenzeer “zij”.

vaardigheid van pastores in het omgaan met “andersen” dus een aanwijzing gevonden dat het zinnig is om te kijken naar de overtuigingen van de pastor over deze “andersen” (die leiden tot zijn houding en zijn gevoelens over “andersen”), en ook naar de invloed van de religieuze overtuigingen van de pastor. Daarom zal ik bij het opstellen en uitwerken van de interviews aandacht besteden aan de diverse overtuigingen van de pastor.

2.3.2 De theorie van de presentie

Als theorie die in het pastoraat ontstaan en beproefd is, maar vervolgens ook tien jaar lang wetenschappelijk onderzocht en beschreven, wil ik wijzen op de theorie van de presentie. Deze benadering wordt omschreven als effectief in gevallen waar de normale pastorale technieken niet werken. De theorie van de presentie is ontstaan in de context van een bepaalde groep “andersen”, namelijk bij het pastoraat in achterstandswijken. De pastor die presentie wil beoefenen, wordt uitgenodigd om zich te laten ontvangen in de vreemde wereld van de ander, en zich bijvoorbeeld ook bewust te worden van de machtsverhoudingen tussen beide werelden. Interessant voor de positie van “andersen”, is de uitspraak van Andries Baart dat de kern van het lijden bij gemarginaliseerde personen bestaat uit eenzaamheid, en dat de pastor die presentie beoefent, hier op ingaat door met aandacht aanwezig te zijn (Kal & Steketee (2001)). Daarbij zal de pastor zich bewust worden van zijn eigen wereld, de A-wereld, en de B-wereld waarin hij verblijft, en van zijn “automatische” reacties op wat hij aantreft: impulsen om iets te doen, om te objectiveren, wat Baart typeert als *coping styles* (Baart (2006), o.a. p. 244, p. 488).¹⁶ De bedoeling is, dat de pastor het eerst een poosje uithoudt in het niet-weten, niet-handelen, niet naar zijn hand zetten, terwijl hij zich afstemt op de B-wereld (de *exposure*), en dat hij eventueel dan pas tot handelen overgaat. De vreemde wereld roept allerlei gevoelens op bij de pastor, die hij niet uit de weg moet gaan.

Voor zover ik in het lezen over presentie heb kunnen vaststellen biedt de theorie van de presentie echter weinig hulp op het moment dat een confrontatie met een “B-wereld” vervelende gevoelens oproept. Als de pastor, aangepast en wel, stappen zet binnen de B-wereld en vervolgens bijvoorbeeld de kous op de kop krijgt, lijkt de theorie van de presentie weinig antwoord te hebben op de gevoelens die daardoor bij de pastor ontstaan. Het antwoord dat ik tegenkom in Baart (2006) is de beslissing dat het nodig is om tijdens de *exposure* gesuperviseerd te worden, waarbij Baart een rij met aanbevelingen opgeeft voor de genoemde supervisie, en zijn wantrouwen lijkt uit te spreken over de reactie van de gemiddelde supervisor. Wellicht is supervisie niet de meest geschikte begeleidingsvorm – immers Baart geeft een heel aantal aanwijzingen op, waarin de supervisor anders moet werken, dan hij gewend is; en, zo zegt hij, mogelijk is de supervisor het daar niet zomaar mee eens (Baart (2006), o.a. p. 240, punt 3). De supervisie moet de “potenties dan wel de blokkades en beperkingen die wortelen in de biografie van de pastor-in-exposure” aan het licht brengen (Baart (2006), p. 242). Wat men er vervolgens mee aanvangt wordt niet duidelijk – Baart zegt met name (ibidem), dat de supervisor niet moet schrikken van de mogelijke heftigheid van emoties die zowel de gesuperviseerde als de supervisor kunnen treffen naar aanleiding van de exposure. Uiteindelijk lijkt hiermee de supervisie eveneens op een soort presentie-relatie, waarbij interventies uit den boze zijn.

Omdat ik van mening ben dat men, zonder gericht te zijn op een interventie of oplossing, desondanks effectiever kan omgaan met dergelijke heftige gevoelens door ze in een onderzoek wat

¹⁶ Zie ook de website <http://www.presentie.nl>.

systematischer te beschouwen en ervan te leren, breng ik een theorie in uit de therapeutische wereld: de Option-methode. Deze methode vertoont veel overeenkomst met de theorie van de presentie, met name in de niet-directieve houding waarin aandacht een grote rol speelt, en het zeer open kijken naar de persoon tegenover je, en naar jezelf. De Option-methode echter is daarnaast bij uitstek bezig om de relatie tussen therapeut (pastor) en cliënt (pastorant) te verbeteren door zo nodig ongewenste emoties uit de weg te ruimen die de cliënt bij de therapeut oproept (of, zoals de Option-methode zegt: dat zijn ongelukkige gevoelens die de therapeut bij zichzelf oproept doordat hij de overtuiging heeft dat wat de cliënt doet of zegt, iets is om ongelukkig over te worden). Om die reden vermoed ik dat de Option-methode (zie 2.3.3) een belangrijke aanvulling zou kunnen vormen op de theorie van de presentie.

2.3.3 De Option-methode

Overtuigingen

De Option-methode kan licht werpen op het ontstaan en de werking van (gelukkig of ongelukkig makende) overtuigingen, en heeft ook informatie over het aannemen, of eigenlijk “vrijmaken” van een attitude waarbij men gelukkig is met de ander, een attitude die daarmee ook positieve gevoelens over de ander oproept. Deze methode is in de jaren '70 van de vorige eeuw bedacht door de Amerikaanse theoloog en psycholoog Bruce di Marsico, en verder uitgewerkt door Barry Neil Kaufman en andere leerlingen van Di Marsico.¹⁷ Inmiddels is deze methodiek populair in self-help en peer-to-peer omgevingen. Er bestaan diverse instituten in Amerika waar men voor een groepscursus of persoonlijke therapie terecht kan. De methodiek is m.i. een verbeterde vorm van diverse andere stromingen die in dezelfde tijd ontstonden: client-centered en Rogeriaanse methodes, en Rational Emotive Therapy (RET), en de wat latere variant, “The Work”.¹⁸ Bij de Option-methode gaat men niet zozeer (zoals bij de RET) uit van het herprogrammeren van “denkfouten” of “irrationele gedachten”, om te komen tot effectievere overtuigingen. In plaats daarvan, stelt men vanuit een verwonderde en accepterende insteek de vraag welke goed bedoelde redenen en redeneringen iemand heeft om een bepaald gevoel of een bepaald gedrag of gedachte in stand te houden. Met andere woorden, er wordt vanuit gegaan dat iemand een ongelukkig gevoel heeft omdat dit hem (onbewust) de beste manier toeschijnt om zichzelf te helpen en denkt dat het belangrijk is om ongelukkig over een situatie te zijn. In de Option-dialoog, een Socratisch gespreksmodel voor cognitieve therapie, wordt men zich deze denkwijze bewust en daarna wordt gezocht of er desondanks niet een betere manier te vinden is om zichzelf te helpen. Het essentiële verschil (met RET, The Work, Rogeriaans) bij de Option-methode is de diepgaande training van de therapeut op gebied van attitude, waarbij hij of zij (eveneens door onderzoek van de eigen overtuigingen) leert om de cliënt werkelijk te accepteren en lief te hebben, wat gelijk staat aan het opsporen en loslaten van alle ongelukkige gevoelens over de cliënt.¹⁹ Hierdoor ontstaat een “onderzoeksruiimte” waarin de cliënt zich maximaal veilig kan voelen,

¹⁷ Onder andere Kaufman (1999) en Evans (1990) en (2004).

¹⁸ Grondleggers: voor Client Centered Therapy: Carl Rogers, voor Rational Emotive Therapy: Albert Ellis, voor The Work: Byron Katie. De eerste twee zijn wel wetenschappelijk onderbouwd en genieten daardoor meer aanzien. Voor zover de Option-methode een verfijning en verbetering is van deze methodes, kan de (mogelijkheid tot) wetenschappelijke onderbouwing voor deze methode wellicht deels worden geïmpliceerd.

¹⁹ Bij de Option-methode wordt “therapeut” en “cliënt” weinig gebruikt. Er is geen vaste term. Kaufman gebruikt “mentor”, of “therapon”, resp. “explorer”. In het Nederlandse lescircuit wordt wel “vragensteller” en “onderzoeker” gebruikt. In het onderhavige geval, indien pastores de methode zouden leren, betreft het de “pastor” en de “pastorant”.

en (daardoor) maximaal in staat is om eerlijk te zijn over wat hem of haar beweegt. Dat is een belangrijke voorwaarde om verder te komen met een probleem.

Iets technischer bekeken gaat de Option-methode uit van een cognitief model voor de menselijke emotie: stimulus-overtuiging-respons. De stimulus is daarbij iets wat van buitenaf gebeurt. De overtuiging is vervolgens de gedachte die je hebt over de stimulus. De respons is een gevoelsrespons, of soms ook een gedragsmatige respons. Kort gezegd: als de overtuiging over de stimulus een positieve gedachte is, waarbij men denkt: “het is goed dat dit gebeurt” (of: hier mag ik gelukkig over zijn!), dan zal de gevoelsrespons positief zijn. Indien de overtuiging een negatieve gedachte is, waarbij men denkt “het is niet oké dat dit gebeurt” (ofwel: hier mag ik beslist niet gelukkig over zijn!), dan zal de gevoelsrespons navenant negatief (ongelukkig) zijn. Om te laten zien dat men het belangrijk vindt, of om zichzelf of een ander te motiveren, houdt men de ongelukkige gevoelens actief. Een dergelijke ongelukkige gevoelsrespons is vaak de ingang die gebruikt wordt voor een Option-dialoog. Met andere woorden: men gaat ervan uit, dat indien er een vervelend gevoel is over een situatie, dat daarachter een overtuiging schuilgaat die zegt dat deze situatie verkeerd is, en dat het belangrijk is daar ongelukkig over te zijn. Door de overtuiging te zoeken en te bevragen, kan de overtuiging veranderen, of bij nader inzien ongeldig worden verklaard. Dan verdwijnt daarmee ook het vervelende gevoel.

De hierboven omschreven werkwijze van onderzoeken en bevragen van negatieve gevoelens, past de therapeut in zijn opleiding ook op zichzelf toe, totdat hij in staat is om zich goed te blijven voelen over het merendeel van de cliënten, ongeacht wat er tijdens het werk gebeurt. Het effect van deze authentieke (niet voorgewende) positieve attitude is belangrijk. Cliënten blijken gevoelig te zijn voor de attitude van degene die met hen omgaat. Een liefdevolle attitude (in Option-termen is dat een attitude waarbij men zich helemaal goed voelt over alle aspecten van de cliënt) wordt bereikt als de therapeut geen negatieve oordelen (overtuigingen) heeft over de cliënt en zelfs actief blij met hem is, geen negatieve oordelen (overtuigingen) heeft over zichzelf (authentiek zichzelf kan zijn), met alle aandacht in het nu kan zijn, ervoor kiest en er een prioriteit van maakt om zich goed te voelen. In de omgang met anderen, of in de relatie therapeut-cliënt (of in de gedachten van de therapeut over zichzelf en het werk wat hij doet), zorgt de accepterende, aandachtige, transparante²⁰ attitude ervoor dat therapeut en cliënt maximaal kunnen ontspannen, vertrouwen, en dat zij hun intuïtie optimaal beschikbaar krijgen.

Ik vermoed dat de aarzeling van pastores in het omgaan met “andersen” op een analoge wijze te maken zou kunnen hebben met de overtuigingen (en dus met gevoelens en met de hier zo uitgebreid omschreven effectiviteit van de attitude) die pastor en eventueel de gemeente over “andersen” hebben. Daarom onderzoek ik in de interviews de overtuigingen die ik tegenkom, maar ook ben ik alert op gevoelsreacties, die een onderliggende negatieve overtuiging, of oordeel, verraden.

Verlangen

Een uitwerking van het actief houden van ongelukkige gevoelens om zichzelf te motiveren, is het idee dat men een bepaalde omstandigheid “nodig heeft” en als voorwaarde stelt, om gelukkig te kunnen zijn. Mandy Evans, één van de leerlingen van Di Marsico, werkt een alternatief uit voor deze

²⁰ Dat wil zeggen, zonder huichelen of toneelspelen, authentiek.

motivatie. Ze schrijft in haar boekje *Travelling Free* over de kracht van verlangen. Ze zegt over het begrip “verlangen”: (Evans (1990), p. 88, vertaling KG):

Het woordenboek heeft het over “missen wat ontbreekt”. Indien je je daar voortdurend bewust van bent, dan leidt dat tot wel een heel troosteloos bestaan. Een heel andere ervaring ontstaat als je weet wat je in je leven zou verwelkomen, een richting die je graag uit zou bewegen, of iets wat je graag zou willen aantrekken.

Mandy beveelt mensen aan om regelmatig een "blue sky list" te maken: als het zomaar uit de blauwe hemel zou kunnen komen, wat zou je dan wensen? Een dergelijk helder beeld, met concrete details, van wat je zou willen in je leven, of in je werk, of in je omgeving, geeft toegang tot creativiteit, kansen die niet gemist worden, en stappen om te zetten. In haar boekje *Emotional Options* zegt ze: iets graag willen, ernaar verlangen.... is niet hetzelfde al je vervelend voelen omdat je het niet hebt, vanuit de overtuiging dat je het NODIG hebt om gelukkig te kunnen zijn. (Evans (2004), p. 65, vertaling en parafrase KG). In veranderkundige termen kan men deze twee vormen van motivatie benoemen als *reactief* en *creatief*: het kan een *reactie* zijn op onvrede met de situatie die er is, of er is een *creëren* van nieuwe wegen op weg naar een visioen of verlangen. (Caluwé & Vermaak (2006) p. 116). In de interviews gebruik ik deze theorie om de omgang met “andersen” op de beide manieren te bevragen.²¹

2.3.4 De emotietheorie van Frijda

In de Emotietheorie van Nico Frijda wordt de theoretische basis van het stimulus-overtuiging-respons model van Di Marsico nog verder toegelicht (en krijgt deze een wetenschappelijke basis): Frijda laat zien hoe de gevoelsrespons op een overtuiging ook invloed heeft op iemands handelingsbereidheid. Ook Frijda gaat uit van een stimulus, die het emotieproces in gang zet. Maar de overtuiging die je over de stimulus hebt, wordt bij Frijda gevormd door een meting op een aantal waarden met betrekking tot de belangen van het individu: razendsnel wordt nagegaan wat de gewenstheid, de beheersbaarheid en de verantwoordelijkheidsattributie is van de situatie die als stimulus fungeert. Bij Di Marsico gaat het eenvoudigweg om “Is het wat mij betreft oké als dit gebeurt? Of is het niet oké als dit gebeurt?”. Bij Frijda wordt hier wat preciezer op ingezoomd. Bij beide theorieën volgt bij een bepaalde waarde als uitkomst een emotie. Van deze emotie zegt Frijda vervolgens, dat deze een verandering in de handelingsbereidheid uitdrukt, en door zijn aard een bepaalde relatie tussen individu en zijn context tot stand wil brengen, wil handhaven, of wil beëindigen (vgl. Peter G. Heymans in: Schroots (2002), p. 282). Dat is vergelijkbaar met de uitleg van Kaufman, een leerling van Di Marsico, dat we geloven dat een emotie nodig is om onszelf in beweging te brengen, een ander in beweging te brengen, of om uit te drukken dat we iets belangrijk vinden (Kaufman (s.d.)). Dit in-beweging brengen kan, in termen van Frijda, zowel bedoeld kan zijn om een nieuwe situatie tot stand te brengen of te beëindigen, als om een situatie te handhaven waar het risico bestaat dat deze anders verandert (ibidem Schroots).

Hier is dus de handelingsbereidheid van de persoon als factor in beeld gekomen, en daarbij de factoren die zorgen dat deze handelingsbereidheid kan veranderen. Aangezien we het bij dit

²¹ In bijlage 5.5 is vervolgens het verschil te zien en ontstaat zicht op een nieuwe benaderingswijze.

onderzoek hebben over het (al dan niet lukken van) omgaan met mensen die anders zijn, en het handelingsrepertoire daarin van de pastor, kan deze informatie van belang zijn.

2.4 Onderzoeksvraag en deelvragen

De onderzoeksvraag is als volgt geformuleerd:

Welke overtuigingen en handelingsstrategieën hebben pastores bij het omgaan met degenen die door hen als “anders” worden ervaren, en welke verbeteringen zijn er eventueel mogelijk met het oog op de inclusie van “andersen” in de kerkgemeenschap?

Vanuit de bovenomschreven literatuurverkenning kom ik tot de onderstaande deelvragen:

1. Welke mensen worden door de pastores genoemd als “andersen” in hun kerkgemeenschap?
2. Welke relatie lijkt er momenteel te zijn met de genoemde “andersen”?
3. Welk verlangen hebben de pastores in de omgang met deze “andersen”?
4. Welke handelingsbereidheid voor de pastor zelf of zijn omgeving komt uit de interviews naar voren?
5. Welke overtuigingen die relevant zijn voor inclusie, komen (direct of indirect) naar voren in wat de pastores vertellen over het omgaan met “andersen” in de gemeenschap?
6. Welk handelingsrepertoire is als aanbeveling te formuleren naar aanleiding van de gevonden gegevens?

2.5 Interne en externe doelstelling

Intern:

De interne doelstelling is om vijf pastores te interviewen om erachter te komen welke knelpunten en behoeftes zij formuleren bij het omgaan met mensen die “buiten de norm vallen”, en welke relevante punten ik zelf kan ontdekken bij het beluisteren van hun verhaal. Bij dit laatste wil ik vooral aandacht hebben voor de gedachten en overtuigingen die pastores hebben in verband met mensen die anders zijn.

Extern:

Ik stel me daarna ten doel om aanbevelingen te formuleren naar aanleiding van de moeilijke gevoelens en problemen in de handelingsbereidheid van pastor of gemeente met betrekking tot inclusie van, en omgaan met, mensen uit de kerkgemeenschap die door de pastores als “anders” ervaren worden. Het is mijn bedoeling om hiermee bij te dragen aan de mogelijkheden om het handelingsrepertoire van pastores uit te breiden. Dat wil ik onder andere doen door te verhelderen hoe overtuigingen functioneren in de omgang met “anderse” pastورانten (en eigenlijk ook bij alle andere pastورانten).

3 Opzet en uitvoering empirisch onderzoek

3.1 Populatie en respondenten

Ik heb vijf ervaren gemeentepredikanten geïnterviewd, in een mix van mannen en vrouwen die werkten in dorp en stad. Het aantal respondenten is met name ingegeven door de beschikbare tijd om de lange interviews uit te werken. Van de zeven benaderde respondenten hebben er uiteindelijk vijf meegewerkt. De respondenten zijn gezocht uit het brede netwerk aan contacten dat ik direct en indirect heb opgebouwd tijdens mijn studie Godsdienst-Pastoraal Werk. Ik kende één van hen uit de persoonlijke sfeer, en de rest kende ik zijdelings uit beroepsmatige contacten (tijdens de studie). Ik heb met name respondenten geselecteerd die een zodanige ervaring hadden, dat ik vermoedde dat ze ook zouden kunnen vertellen over wat goed werkt, en wat minder goed werkt bij het omgaan met “andersen”. In onderstaande tabel is te zien hoe de populatie respondenten was opgebouwd. Zie ook bijlage 1.1 en bijlage 11. Achtereenvolgens geef ik weer het respondentnummer, diens leeftijd en geslacht, het aantal jaren dat deze persoon werkervaring heeft (als pastor), de signatuur van de werkplek en bij respondenten 2 t/m 5, van de pastor zelf. Uitgebreider informatie per respondent is te vinden in bijlage 11.

<i>R#</i>	<i>Ift</i>	<i>Gesl</i>	<i>Erv.jr</i>	<i>Werkplekken/nu</i>	<i>Signatuur werkplek/zelf</i>
1	62	V	24	Justitie, 12 jr/ plattelandsgemeente 11 jr (noorden)	- gefuseerde gemeente gereformeerd en buitengewone hervormde wijkgemeente - Midden-orthodox met randen - behoudende omgeving – evangelicaal en echt orthodox.
2	48	M	7,5	Middelgrote plaats in de Randstad	Baptisten, Midden-orthodox. Zelf minder op met vorm, wel met (morele) inhoud en ethiek.
3	59	V	30	Dorp, div. steden/ Binnenstadsgemeente	PKN. Zelf licht-orthodox.
4	61	M	23	Div. dorpen oosten v.h. land	Gereformeerd CGB; nu PKN. Zelf aan de rand met liefde voor het centrum.
5	55	M	27	Dorpje, kleine stad/ middelgrote stad centraal	Gereformeerd tot open protestant. Zelf traditioneel.

Tabel 1: Respondenten

3.2 Opzet empirisch onderzoek

Omdat ik geen literatuur aantrof over de knelpunten die pastores ervaren in het omgaan met mensen die anders zijn, heb ik explorierend onderzoek gedaan door middel van interviews. Als achtergrondmateriaal heb ik gezocht naar onderzoeken over pastorale relaties die door de pastor als complex ervaren werden, maar ik heb deze niet kunnen vinden. Als instrumenten voor het onderzoek had ik

- Een introductieverhaaltje over “andersen”

- Een vragenlijst²²
- Mijn observatie van lichaamstaal van de respondent
- Verder een dictafoontje en visuele eierwekker

De halfgestructureerde²³ interviews hadden een topic list of interviewschema, gemaakt volgens richtlijnen van Baarda (2009) hoofdstuk 8. Onderstaand zal ik de relatie van dit interviewschema met mijn onderzoeks-deelvragen laten zien. Elk interview begon met dezelfde introtekst over mensen die anders zijn en uit de kerk “vallen”, om het onderwerp van het interview te introduceren. In het interview beantwoordde de predikant vragen in eerste instantie over één zelfgekozen voorbeeldpersoon die “anders was”.²⁴ Het ging om een pastoraal/gemeentelid die hij in zijn werk is tegengekomen. In het tweede deel van het interview vroeg ik om een voorbeeldpersoon met autisme voor de geest te halen, en verliep het interview in een meer open format, waarbij ik de eerder verkregen antwoorden afcheckte (golden zij ook voor deze voorbeeldpersoon, die bedoeld is om “lastiger anders” te vertegenwoordigen?). Een verantwoording van deze werkwijze en gedachtegang is te vinden in bijlage 1.

3.3 Relatie onderzoeksvragen met topic list

Beschrijving “andersen”, relatie met deze “andersen”, overtuigingen

In eerste instantie werd gevraagd of de pastor iemand uit zijn gemeente wilde noemen die anders was (**deelvraag 1**). Direct vragen naar overtuigingen (**deelvraag 5**) is niet handig, omdat veel overtuigingen onbewust zijn, en men sowieso mogelijk niet gewend is om te denken in deze termen. Daarom heb ik deze vraag niet gesteld, maar open vragen gemaakt waarin de pastor zowel de persoon die anders is en zijn gedrag beschrijft, als de invloed en de reactie van de gemeenschap en de pastor op deze persoon en zijn gedrag. (Interviewvragen 1 t/m 6). Uit de antwoorden kon ik naast de gezochte overtuigingen, ook het antwoord afleiden op **deelvraag 2** (welke relatie lijkt er momenteel te zijn met de genoemde “andersen”?), en op **deelvraag 4** (welke handelingsbereidheid van pastor en omgeving komt uit de interviews naar voren?). Interviewvragen 12 en 13 geven ook informatie voor **deelvraag 4**. Daarmee is deze vraag benaderd zowel op een *reactieve* wijze (reageren op datgene wat er gebeurt) als vanuit een *creatieve* benadering - waarbij ik een appel deed op het verlangen van de respondent (zie 2.3.3.) (**deelvraag 3**).

Theologische overtuigingen, verlangen, handelingsbereidheid

Omdat theologische overtuigingen (**deelvraag 5**), waarvan men zou kunnen zeggen dat ze de handelswaar van pastores vormen, in zekere zin verwijzen naar een ideaalbeeld om na te streven, heb ik in interviewvragen 7 t/m 9 naar deze overtuigingen gevraagd via een vraag naar een wensbeeld: wat zou je deze persoon gunnen in de gemeenschap? Heeft hij daar volgens jou theologisch gezien recht op? Hoezo? Maar ook: wat staat er volgens jou in de weg? Vraag 7 beantwoordt tevens **deelvraag 3**, naar de verlangens die pastores hebben in de omgang met de “andersen”. Daarna vroeg ik naar de (overtuigingen over) redenen waarom dit ideaalbeeld lastig voor elkaar te krijgen was in de gemeenschap, en welke houding of handeling eraan zou kunnen bijdragen

²² Vragenlijst en introductieverhaal zijn te vinden in bijlage 4.

²³ Dat wil zeggen: er was een vaste vragenlijst, die werd afgewerkt, maar er zijn daarnaast wel verduidelijkende vragen gesteld, soms is de tekst samengevat, enz. Als een vraag in een ander antwoord reeds beantwoord was, is deze soms niet gesteld.

²⁴ De omschrijving “iemand die anders is” is zo waardevrije en duidelijk mogelijk gekozen. Desondanks is het mogelijk dat deze keuze een visie in stand houdt (of oproept) dat er mensen zijn die “anders zijn” en mensen die “gewoon zijn”.

het toch voor elkaar te krijgen. (Interviewvragen 9 t/m 12, die antwoord geven op **deelvragen 4 en 5**). Interviewvraag 13 vraagt waar de pastor behoefte aan heeft, wat hem zou helpen, om dit ideaalbeeld voor elkaar te krijgen. Deze vraag kan verschillende informatie opleveren, met name antwoord op **deelvragen 3 en 4**. De laatste vraag (15), waarbij de respondent vrijelijk kon toevoegen wat hij nog wilde toevoegen, en soms ook het nagesprek, leverde verschillende informatie op, die ik vervolgens gerangschikt heb onder de eerdergenoemde interview-antwoorden.²⁵

Om beter te begrijpen wat er met voorbeelden bedoeld werd, vroeg ik regelmatig na hoe de respondent het principe daarvan zou benoemen.

3.4 Tweede deel van het interview: autisme

In het vervolg van het interview vroeg ikzelf of de respondent als “anderse” een gemeentelid met autisme voor de geest wilde halen (**deelvraag 1**). Zo nodig kon ik hen beschrijven hoe deze mensen te herkennen zijn.²⁶ Deze keuze had ik om diverse redenen gemaakt: autisme is een wijze van anders zijn die nogal eens als “lastig” ervaren wordt. Bovendien heb ik veel ervaring in het werkveld autisme, en dacht ik mogelijk iets aan de kennis in dit werkveld te kunnen toevoegen. Een definitieve beslissing over de gang van zaken tijdens de interviews nam ik na het eerste interview. Tijdens dat eerste (proef)interview zag ik een opvallende reactie (in lichaamstaal en gevoel van de pastor) in reactie op de wending naar de tweede voorbeeldpersoon (met autisme).²⁷ Daarom heb ik getracht elk interview vanaf dit punt zodanig open te maken dat ik erachter zou kunnen komen wat hier speelt.

De antwoorden “aan de tand voelen”

Ik verliet in het tweede deel van elk interview het format met vaste vragen en stelde in een Socratisch-achtig open format vragen om te toetsen of datgene wat in verband met de eerste voorbeeldpersoon gezegd werd, ook gold voor de voorbeeldpersoon met autisme.²⁸ De interviewvragen en de reeds verkregen antwoorden daarop functioneerden daarbij als topic list. Dat wil zeggen, dat ik met de eerder verkregen antwoorden het interviewschema invulde en terugvroeg of dit ook gold voor de voorbeeldpersoon met autisme. Een voorbeeld hiervan: als de respondent gezegd had dat hij voor de eerste “anderse” verlangde dat deze gewoon mee kon doen met de gemeenschap, dan vroeg ik of de respondent dit ook verlangde voor de persoon met autisme.

Het tweede deel van het interview had dus een meer open format, waarbij pastores meer de kans kregen om zich te laten ontvallen wat hen bewoog. Ik zorgde wel dat zoveel mogelijk van de eerder besproken topics, maar in willekeurige volgorde, in het tweede deel van het interview opnieuw langs kwamen. En hiermee werden op een vergelijkbare manier als hierboven, mijn onderzoeks-deelvragen beantwoord. Door zo te vragen naar ervaringen met een voorbeeld-gemeentelid met

²⁵ Daarbij is de toestemming gevraagd van respondenten als er materiaal uit het nagesprek gebruikt werd.

²⁶ Informatie geven was bij één respondent nodig. Het is mogelijk dat de gegeven informatie invloed heeft gehad op de keuze van de respondent: welke persoon met autisme vervolgens besproken is.

²⁷ En ook in het tweede interview was deze wending merkbaar. In dit geval was de persoon met autisme door de respondent (en bijbehorende verandering in lichaamstaal enz.) zelf aangedragen bij de vraag “wat wil je nog toevoegen”, daarom is de wending waarschijnlijk niet veroorzaakt door de verwachting van de interviewer (dat autisme als “lastig” ervaren wordt). Zie voor meer uitleg bijlage 1

²⁸ Zie voor meer informatie over de methodologie en mijn beweegredenen, bijlage 1.

autisme, hoopte ik de eerder gegeven antwoorden op de interviewvragen te kunnen aanscherpen, of “aan de tand te voelen”, en daarmee de onderzoeks-deelvragen vollediger te kunnen beantwoorden. De voorbeeldpersoon met autisme functioneerde in de onderhavige interviews als een persoon die “moeilijker” anders is.²⁹ Dat sommige predikanten dit ook zo aanvoelden, vermoed ik door de opmerkingen die zij in die context maken.

“Ik denk dat de kerk niet de plek is waar héél veel ruimte is voor wat vreemd en anders (is)... ik denk dat dat echt beperkt is.”³⁰

3.5 Sociaal wenselijke antwoorden

Bij de interviews was het streven om zoveel mogelijk de dynamiek te vermijden van sociaal-wenselijk antwoorden (dat wil zeggen: datgene antwoorden wat men aan zijn rol of reputatie verplicht denkt te zijn). Sociaal wenselijke antwoorden komen meer voor als de werkelijkheid in sterke mate afwijkt van de sociale norm. Door o.a. anonimiteit te garanderen, en door in mijn eigen uitingen en houding te streven naar niet-oordelen tijdens de interviews, heb ik geprobeerd het sociaal wenselijk antwoorden te verminderen.³¹ Bovendien begonnen mijn vragen over omgaan met mensen die anders zijn, met een appel op de expertise en ervaring van de respondent op dit gebied (dat is als het ware het tegenovergestelde van (klaarstaan om te) oordelen). Daarna pas volgde de wat gevoeliger liggende vraag 6, naar wat er lastig was in de omgang met “andersen”. Desondanks bestrijkt dit onderzoek een ingewikkelde situatie: kerkelijk of theologisch gesproken behoort men (volgens mij) iedereen welkom te heten in de gemeenschap, in elk geval ieder die Christus wil navolgen. Maar sociaal gesproken is dat soms een opgave en een uitdaging. Die uitdaging hanteren de respondenten elk op hun eigen manier. Er is ook nog de factor hoe eerlijk ieder erover is naar zichzelf toe. Ik vermoed dat de meest eerlijke antwoorden³² gegeven zijn:

- in het opener format in het tweede gedeelte van elk interview (over de voorbeeldpersoon met autisme die “moeilijker anders” is)
- bij de vraag “is er nog iets wat je wilt toevoegen”
- in het nagesprek als het interview formeel is afgelopen. Immers, op die momenten waren er geen aanwijzingen in de vragen voor wat ik mogelijk zou willen horen.

In zekere zin kan daarmee de hoeveelheid ruimte voor eigen inbreng die ik tegen het einde van de interviews gaf, waarbij ik wel doorvroeg, worden gezien als een soort betrouwbaarheidscontrole op sociaal wenselijke antwoorden.³³

²⁹ De moeilijkheid heeft te maken met de eigen wijze van sociale omgang, communicatie en lichaamstaal die vaak met autisme gepaard gaat. Deze vormen voor veel mensen een meer confronterende factor, vandaar “moeilijker”.

³⁰ De 24^e fragmentsamenvatting van Respondent 1, in dit verslag weer te geven als (R1.24). Zij spreekt hier niet specifiek over autisme, maar zegt dit na afloop van het interview waarin ze heeft laten weten dat autisme voor haar wel een heel ander en moeilijk probleem is. Citaat enigszins aangepast voor leesbaarheid. Voor meer informatie over fragmentsamenvattingen, zie bijlage 3. Voor de fragmentsamenvattingen zelf, zie bijlage 7.

³¹ Door niet te oordelen breng ik namelijk geen eigen norm aan, waaraan iemand door sociaal wenselijk te antwoorden kan proberen te voldoen.

³² Dat wil zeggen, antwoorden die minder ingegeven zijn door het streven om sociaal wenselijk te antwoorden.

³³ Bijlage 2 bevat een literatuurverkenning over sociaal wenselijke antwoorden en uitgebreider verantwoording over mijn werkwijze.

3.6 Verwerking interviews

De interviews zijn uitgetypt, en wat werkelijk niet over de onderzoeksvraag gaat (zoals opmerkingen over de poes, of het aanbod van koffie), is weggestreept. Vervolgens zijn de interviews in navolging van Baarda (2009) hoofdstuk 11, meestal per topic/vraag uit elkaar geknipt, in een tabel gezet, en zijn per vraag fragmentsamenvattingen gemaakt van de afzonderlijke gedachten. Daarna is aan elke fragmentsamenvatting een label van één woord gegeven wat zo goed mogelijk weergaf waar dat fragment over ging. Deze woordlabels zijn later nog gereduceerd door vergelijkbare labels onder één noemer te brengen, en corresponderende positieve en negatieve labels ook.

In de analyse van de interviews is ook gekeken naar de meest opvallende overtuigingen, ofwel aannames, die de respondenten uitspraken (of soms impliciet meedeelden³⁴). Deze overtuigingen zijn eveneens gelabeld. De gevonden overtuigingen zijn terug te vinden in bijlage 8 en ook op de plek van herkomst: in de analysetabellen van de interviews. De gelabelde overtuigingen in 7 zijn (zo goed mogelijk) ingedeeld in helpende en niet helpende overtuigingen voor inclusie.

Met de diverse bovengenoemde resultaten zijn meerdere tabellen gemaakt, die in de digitale onderzoeksbijlage terug te vinden zijn. Per respondent zijn aan de hand van deze tabellen en de interviews, de onderzoeks-deelvragen beantwoord. Ten slotte werden de antwoorden van alle respondenten met elkaar vergeleken op zoek naar gemeenschappelijke patronen of juist individuele verschillen.

4 Resultaten empirisch onderzoek

4.1 Informatie uit de vijf interviews in antwoord op de deelvragen

Ik zal nu achtereenvolgens in het kort de informatie uit de interviews met de vijf respondenten weergeven, aan de hand van de deelvragen bij mijn onderzoeksvraag. Op die manier ontstaat een eerste antwoord op de deelvragen.

4.1.1 Respondent 1

Respondent 1 is een vrouw van 62 jaar. Ze is net met emeritaat. Zij werkte 24 jaar als predikant, waarvan 12 jaar bij Justitie en 12 jaar in een gefuseerde plattelandsgemeente, die ze typeert als doorsnee midden-orthodox, een pluriforme gemeente met ruimte voor vrijzinnigen. Ze tekent aan dat het “moeilijk is, om de boel bij elkaar te houden”. Haar gemeente bevindt zich in een behoudende omgeving met veel evangelicale en orthodoxe gemeentes. Andere relevante ervaring heeft ze opgedaan als verpleegkundige in de psychiatrie, als kosteres in diverse gemeentes, en als lid van studentenvereniging Ichthus, waar ze beter ging begrijpen “waar het in de kerk over gaat”, juist in een leeftijd dat ze minder “happy” met de kerk was.

“Veel mensen proberen gehoorzaam en gelovig te leven en zijn angstig om zelf een standpunt te bepalen t.o.v. de traditie. Als de traditie zegt: homoseksualiteit mag niet, dan mag het niet. Als je

³⁴ Het is mogelijk dat daarbij af en toe een interpretatie ontstaan is, die door de respondent niet bedoeld was.

voor jezelf de ruimte niet durft nemen om zelf te denken, kun je daardoor ook moeilijk ruimte voor een ander maken.”(R1.15)³⁵

Andersen: De eerste “anderse” die R1 noemt is een homoseksuele vicaris, die getrouwd is met een vrouw. Zelf vindt ze het “geen probleem”. Ze noemt ex-gedetineerden, mensen met autisme worden op mijn initiatief besproken, en zijdelings noemt ze dementerenden en mensen die met seksueel misbruik te maken hebben gehad.

Relatie met de “anderse”: Enerzijds staat zij voor dat niemand zich hoeft te schamen, voor welke diagnose ook. Maar anderzijds wordt de relatie met “andersen” door haar uitgedrukt naar de mate waarin iemand “een probleem is” voor zijn omgeving of voor de kerkgemeenschap. Ze vermeldt dat sommige gemeenteleden “een soort trots” zijn dat bij hen in de gemeente een homoseksuele vicaris kan zijn, een ander deel van de gemeente is onder invloed van de geloofstraditie erg ongelukkig over dit gegeven. R1 constateert dat angst, ook als men het van zichzelf niet weet, vaak de omgang met “andersen” in de weg staat. Daarbij vindt ze het “lastig” dat gemeenteleden geen tijd hebben om te komen naar een informatieavond waarbij ze over een bepaald type “andersen” kunnen worden voorgelicht. Daarnaast constateert ze dat de kerkgemeenschap zich onvoldoende aanpast aan (bijvoorbeeld) ex-gedetineerden, wat betreft heldere taal in de preek en de liederen. Ze legt ook een deel van de verantwoordelijkheid bij de “andersen” zelf: die mogen zich wel inspannen om wat kerkelijke taal te leren begrijpen, die mogen zorgen dat ze ontspannen kunnen praten over hun eigenschappen, die mogen zich bewust worden van hun eigen diagnose.

Verlangen: Ze zegt dat het belangrijk is om geduld te hebben: voor de troepen uit, als voorganger, maar niet te vér. Je kunt het niet afdwingen. Ze wil dat men in de gemeente begrip heeft voor het feit dat niemand ervoor kiest om “anders” (homoseksueel) te zijn. Ze wil graag zorgen dat er dialogog is met de “anderse”, waarbij naar elkaar geluisterd wordt, zonder discussie. Indirect verlangt ze beter te kunnen omgaan met haar eigen irritatie als mensen star en biblicistisch zijn of als mensen (zoals haar gemeentelid met autisme) zoveel uitleg nodig hebben. R1 gunt haar homoseksuele vicaris de ruimte om te zijn wie ze is. Ze spreekt in verband hiermee over haar liefde voor het idee dat het pastoraat een terreurvrije ruimte is (overigens óók voor de starre biblicisten!).

Handelingsbereidheid: R1 is blij dat ze in een kerk werkt, waar ruimte is voor, en zorgvuldig is nagedacht over, homoseksualiteit, de vrouw in het ambt, enz. Er zijn echter duidelijk gemeenteleden die zich verzetten tegen de aanwezigheid van deze vicaris, die star vasthouden aan een biblicistisch verhaal over homoseksualiteit, zelfs de kerk verlaten. Uit angst zijn de gemeenteleden niet bereid ruimte te maken voor een ander, of om zelf te denken, de wetenschap van nu te gebruiken. R1 wil aan dit punt aandacht besteden in de preek, in het pastoraat, strijden, confronteren, en de gemeente voorlichten. Helaas komen de gemeenteleden niet op de hiervoor georganiseerde thema-avonden.

Ex-gedetineerden wil ze, hoewel ze zich ook wel wat mogen inspannen, heldere taal bieden, en liederen met eenvoudiger melodieën. Op de vraag wat ze mensen met autisme gunt, antwoordt ze: het is belangrijk om te voorkomen dat een diagnose schaadt, of gêne oproept, ook bijvoorbeeld als iemand een dementerende partner heeft. Je moet je niet schamen, voor geen enkele diagnose. Het

³⁵ R1.15 (dat wil zeggen, Respondent 1, fragment nr. 15). Samenvatting KG.

lijkt erop dat de gemeenteleden weinig ruimte willen bieden voor wie al te vreemd en anders is. In elk geval is er niet de ruimte voor de autist³⁶ om “bot” te zijn, of om ouderling te zijn op zijn autistische manier. Aandacht en dialoog met de “anderse” zouden volgens R1 pas mogelijk zijn als hij zelf weet en aanvaardt wat er met hem aan de hand is.

Overtuigingen die uit haar verhaal naar voren komen³⁷, zijn: De kerk (God zelf) biedt ruimte, waarin je gekend en aanvaard bent, een ruimte die terreurvrij is. Dat gunt ze de homoseksuele vicaris zeker. Daarbij noemt ze Jezus, die juist ruimte maakte voor allerlei mensen die heel erg buiten de boot vielen. Maar de ruimte in de kerk is volgens R1 beperkt voor wie al te vreemd en anders is (want dit brengt de vertrouwdeheid voor de andere kerkgangers in gevaar). Voor aandoeningen van psychische aard kun je volgens R1 vanuit de landelijke kerk geen richtlijnen geven. Verder zegt ze dat ziekte, dood en sores zijn (voor haar, maar wellicht in het algemeen) iets zijn om mee van te worden, meer dan preken, vorming en toerusting.

4.1.2 Respondent 2

Respondent 2 is een man van 48 jaar, heeft 2,5 jaar ervaring als predikant in de stad, en is daarvoor 5 jaar hoofd pastoraat en crisispastoraat geweest in een kleiner stadje, beide in de Randstad. Hij werkt in een Baptistengemeente en benoemt zijn eigen signatuur als conventioneel, niet heel charismatisch, niet heel traditioneel. Het geloof en de moraal, de ethische waarden, zijn voor hem belangrijk, de vorm is weer wat minder belangrijk. Zijn favoriete deel van het werk is de persoonlijke ontwikkeling van de gelovige.

“Ik heb duidelijk laten weten wat ik van traditie vind, wanneer het een traditie is die mensen op een hoger voetstuk zet. Daar ben ik verschrikkelijk wars van”. (R2.13)

Andersen: De eerste “anderse” die hij noemt is H., een man met een lager verstandelijk niveau; hij kan een bijbeltekst niet uit het hoofd leren, knuffelt gemeenteleden spontaan, heeft een groot rechtvaardigheidsgevoel. R2 noemt later ook een vrouw (A2) met een verstandelijke achterstand die desondanks overal aan mee wilde doen, wat haar niet lukte; ze accepteerde niet dat ze anders was. Op eigen initiatief spreekt hij ook over een gemeentelid met autisme, een man die weinig flexibel is en weinig toenadering verdraagt.

Relatie met de “anderse”: Mensen (inclusief pastor R2) worden heel blij van H. en vooral sinds zijn belijdenis “loopt” H. zelf ook “met een enorme blijdschap rond”. Men neemt H. zoals hij is en gaat de uitdaging aan met hem om te gaan. H. trekt desondanks nog erg naar de pastor, en R2 laat hem zich vastklampen en ontfermt zich over hem als zijn “geestelijk kind”. Wel moet hij zijn grenzen bewaken. Met de man met autisme kan R2 minder. Deze wordt met rust gelaten omdat hij geen behoefte aan contact zou hebben. R2 vindt dat hij zich aan hem moet aanpassen, en niet zeggen: jij geeft ook maar een stukje van jezelf. Als ik doorvraag, zegt R2 dat een autist nu al doodmoe wordt omdat hij zich al continue moet aanpassen.

³⁶ Overall waar “autist” staat, leze men evenzeer “persoon met autisme” (waarbij de persoon niet met de aandoening wordt vereenzelvigd.) Puur uit praktisch of talig oogpunt wordt in de werkstuk soms “autist(en)” gebruikt.

³⁷ In deze overzichtjes kunnen om de omvang te beperken, slechts enkele van de vele gevonden overtuigingen worden genoemd. Een vollediger overzicht is te vinden in bijlage 7.

Als we spreken over de vrouw die overal bij wilde horen, constateert R2 onvermogen bij de gemeente, om te zorgen dat zij haar plekje bij hen kon vinden. Ze hebben haar heel veel ruimte gegeven, haar gehaald en gebracht hebben, met haar gebeden. Het doet gemeente verdriet dat het niet gelukt is.

Verlangen: R2 verlangt dat de Raad hem in zijn taakstelling ruimte geeft om met mensen te blijven praten, zodat hij kan ontdekken wat er achter hun gedrag zit, zeker ook als er ethische kwesties spelen. Hij wil dat mensen de kans krijgen om te leren van hun fouten, er niet alleen maar meteen op worden afgerekend. R2 wil het liefst dat mensen als H. gewoon gevonden worden en verantwoordelijkheid krijgen. Maar R2 wil ook graag kunnen accepteren dat hij niet iedereen bij de gemeenschap kan betrekken en dat de gemeenschap er niet altijd volledig voor openstaat. Daartegenover verlangt hij dat er toch telkens weer uitdaging komt voor voorganger en gemeente, om er te zijn voor iedereen.

Handelingsbereidheid: R2 wil H. behandelen met respect, interesse hebben voor zijn werk, zijn persoon, zijn gedachten. R2 wil hem geruststellen maar ook hem als "gewoon" gemeentelid behandelen, hem verantwoordelijkheid geven. Hij nodigt H. uit, trakteert hem. Soms is het niet makkelijk om rustig te blijven, geduldig H. zijn eigen beslissingen te laten nemen en toe te zien hoe het mis zal gaan. Communiceren met H., aan hem wennen, kost de gemeente tijd.

Voor de autist bestaat de handelingsbereidheid van R2 uit: rekening houden met zijn moeite om afspraken plotseling te verzetten, hem nemen hoe hij is, hem alleen laten, niets van hem eisen, hem laten in waar hij tevreden mee lijkt te zijn. Niet verwachten dat hij zich aanpast, hij moet zich al zo aanpassen. Van hem dus niet terug verwachten wat je zelf geeft, en ook niet eisen dat hij ook zichzelf weggeeft. Weten dat dergelijk respect uiteindelijk wel zijn doorwerking heeft.

De mevrouw die overal bij wilde horen zat met name zichzelf in de weg door te volharden in willen wat ze niet kan (ingegeven door psychiatrische problematiek). Daar kan, zo blijkt, geen handelingsbereidheid tegen op.

R2 wil mensen als gelijkwaardig en waardevol te zien, nodigt gemeenteleden in een oefening uit juist de voeten te wassen van degene waar ze moeite mee hebben, niet eisend te zijn, geduld met elkaar te hebben, hun eigen ik even aan de kant te zetten. Doordat deze gemeente zich "gebroken" weet (veel leden verloren) en doordat men niets meer hoog te houden heeft, is er volgens R2 eerder bereidheid goed met "andersen" om te gaan. R2 en gemeente hebben (dus ook) een Alpha-cursus voor verstandelijk beperkten georganiseerd, als een van de eersten in Nederland. Hij wil met mensen op pad gaan, naar ieders verhaal luisteren, met hen bidden. Soms gaat dit ook te ver, kost het teveel tijd, of komt te diep in het persoonlijk leven van R2. Ook de gemeente heeft het soms nodig om even niet bezig zijn met aanpassen aan anderen. Het is belangrijk dat er uitdagingen blijven komen om dit weer wel te doen.

Overtuigingen die uit zijn verhaal naar voren komen: R2 zegt: dat "anders zijn altijd [bestaat] in relatie tot het gemiddelde van de gemeente." Over de "andersen" gelooft R2 dat God hen zal verhogen, omdat ze op aarde minder geacht worden. God heeft de wereld "alzo lief" gehad, daar horen zij ook bij. De mens die anders is, is wellicht nog mooier dan de gewone mens. Hij spreekt over H. in talenten en beperkingen, over de man met autisme alleen in de zin dat hij beperkt is in hoe hij

is, dat men daarom niets van hem moet eisen. “Natuurlijk” is de vrouw van de autist een moeilijke weg gegaan. Als iedereen de autist “gewoon” zou gaan vinden, zou het misgaan.

R2 voelt geen schuldgevoel dat het niet gelukt is dat A2 zich thuis ging voelen. Als het gaat om psychiatrische problemen en depressiviteit, heb je daar als kerk gewoon geen antwoord op, zegt hij. Maar: je kunt niet om ieder mens iedere avond huilen, het is belangrijk dat je het in Gods hand kunt laten. R2 is blij met zijn roeping, maar vindt het ook een “verdomd moeilijke” roeping. Een overtuiging die invloed heeft op zijn relaties met gemeenteleden, is, dat je als theoloog heel wat aan de kant moet zetten – je moet luisteren naar de ander, op diens onderwerp en niveau, terwijl je debatteren veel fijner vindt.

R2 leert zijn gemeente: we zijn het allemaal waard voor elkaar; Jezus zegt dat mensen zichzelf moeten weggeven aan elkaar (d.w.z. zich aanpassen, luisteren, niet veroordelen, de deur open zetten, zo nodig om vergeving vragen). Het probleem van kerk-zijn is dat je een gemeenschap bent, een voor buitenstaanders homogene groep mensen waardoor de buitenstaander zich anders voelt. Koningin en sloeber zijn voor R2 hetzelfde: twee zielen. Maar R2 zegt ook, dat hij het niet kan om de gemeenschap zodanig te schudden dat er voortdurend ruimte is voor “anderen”. De gemeenschap heeft het volgens hem soms ook nodig om, op zichzelf gericht, te “settelen”. Voor gemeenten die echt iets hoog te houden hebben, is het volgens hem veel moeilijker om een aanpassing te maken voor die mensen in hun midden die anders zijn.

4.1.3 Respondent 3

Respondent 3 is een vrouw van 59 jaar, heeft bijna 30 jaar ervaring als predikant. Ze is begonnen in een dorp op de Zuid-Hollandse eilanden. Later werkte ze in stad Z op twee plaatsen, en in stad X, nu in stad Y. Signatuur van de huidige gemeente: PKN, binnenstadskerk, neigt naar oecumene. In haar eigen signatuur heeft ze een cirkel gemaakt, van gereformeerden huize, “‘licht-orthodox’ of ‘licht-gewoon’ naar een hele vrijzinnige kant, en vervolgens de klok rond terug naar ‘licht-orthodox’”. Haar favoriete aspect van het werk is... dat het zo afwisselend is.

In een kerk kun je niet zeggen dat je geen last wilt hebben van iemand die anders is. Daar ben je op aanspreekbaar.” (R3.09)

Andersen: Als eerste “anderse” noemt R3 een intelligente, opgeleide man die veel op straat leefde, uit vuilnisbakken dingen meenam, en ook wel opat waarschijnlijk, in zijn huis lagen dode vogels... hij heeft het nooit tot een baan gebracht (A1). Ze noemt een man die altijd zijn plant mee naar de kerk neemt (A2). Ze noemt iemand die altijd laat kwam, vooraan ging drementelen, totdat R3 hem begroette (A3). En ook een vrouw, (A4), die elke dienst graag wilde dat R3 even naar haar zwaaide. En ook nog A5 die wel honderd keer vertelde dat hij zijn gebit was kwijtgeraakt. En A6, die om half elf 's avonds belde om te zeggen dat hij bij het kijken naar Sonja Barend zo vreselijk aan dominee R3 moest denken. Zo terugdenkend, zegt ze: “we hadden er eigenlijk best veel!”. Als autist noemt ze W.

Relatie met de “anderse”: A1 kwam naar de gemeentemaaltijd en kreeg een pannetje eten mee naar huis, hielp mee het kerkblad vouwen, zat op de bijbelkring. De gemeente kon wel wat hebben, die wisten gewoon: dat is meneer A1, die is nou eenmaal zo, daar moet je een beetje voor zorgen. Toen hij overleed, liet hij de kerk een substantieel bedrag na. R3 moet altijd erg lachen om die plant van

A2; maar als er nou net een journalist met fotograaf is, wil ze liever niet dat die man nou weer naast haar komt zitten. Naar A4 zwaaide ze, maar niet tijdens de preek. Dat soort gebaren zijn bedoeld opdat iemand zich gezien weet, en om duidelijkheid naar de gemeente te geven. Ze vindt de autist W. makkelijker voor de groep om mee om te gaan, omdat hij al langer thuis is in een groepje. Naarmate ze hem meer accepteren, neemt het (afwijkende gedrag) af. Ze zegt gewoon: doe dat nou even niet, en zorgt voor “rust, rust, rust”.

R3 heeft van jongs af aan besloten “...dat niets gek is. Om niemand gek te vinden, er niet over te oordelen”. Ze geniet eigenlijk wel van deze “anderse” mensen, ze geven ook kleur aan de gemeenschap. Ze moet vaak wel lachen om wat ze nou weer doen, wellicht, zegt ze, helpt dat wel voor de acceptatie. Maar anderzijds heeft ze ook zorg over de mensen. Als A6 ineens opgenomen moet worden omdat het zo niet langer gaat, bijvoorbeeld.

Verlangen: R3 gunt A1 dat hij een plek heeft, dat mensen goed voor hem zijn, dat hij zich zelf ook een beetje happy voelt. Ze heeft weinig verlangens in voorwaardenscheppende zin om met “andersen” om te gaan. Met name wil ze rustig blijven, en een grote mate van acceptatie hebben voor zichzelf en de ander. Misschien toch een wens: als iemand door zijn gedrag zorgt dat een ander buiten de gemeenschap komt, weet ze niet goed wat ze nog meer kan doen dan hem aanspreken.

Handelingsbereidheid: R3 wil A1 (en anderen) zo gewoon mogelijk behandelen, gewoon een beurt geven in de bijbelkring, het kerkblad laten vouwen. Lastig, als zo iemand eigenlijk nodig eens onder de douche moet. R3 heeft het vermogen (of de bereidheid?!) ontwikkeld dat niet te ruiken. R3 is zich bewust dat ze een voorbeeld stelt door bijv. A. te verwelkomen (door te zwaaien en te groeten en A. even een plekje te wijzen). Door toch maar weer belangstellend te luisteren naar het herhaalde verhaal van A5. Je naaste liefhebben als jezelf – jij wilt graag een plek in de gemeenschap, dat wil die ander ook!

R3 zegt: mensen van de gemeenschap willen er zelf geen last van hebben, die zijn er meer op gericht dat ze het zelf goed hebben in de gemeenschap. Mensen zijn misschien bang voor wie anders is dan zichzelf. R3 wil mensen die het een ander lastig maken in de gemeenschap streng toespreken, maar of dat genoeg helpt...?

Toen autist W. zich aandiende, en telkens alles tot in precieze details goed wilde hebben, heeft ze hem er een keer naar gevraagd, en heeft hij verteld wat er aan de hand is. R3 heeft hem gevraagd: wat kan ik doen om je te helpen? Ze geeft hem af en toe een aanwijzing en met name houdt ze de rust erin. Iemand als W. kun je wel een verantwoordelijker taak geven, zegt R3.

Overtuigingen die uit haar verhaal naar voren komen: Als je veel “andersen” hebt, dan krijg je echt een andere gemeenschap. Autisme, zegt ze, kán ingewikkeld zijn, maar het is toch echt wel anders (d.w.z. minder moeilijk dan sommige “andersen”). Als je een “anderse” als pastor verwelkomt, dan helpt dat de gemeente om deze persoon te accepteren. R3 gelooft: “‘God heeft ons lief, heeft die mensen lief, en mij lief.’” Maar ze gelooft ook, dat mensen egoïstisch zijn, dat ze geen last willen hebben van ongewoonheid. R3 is echter van mening dat je dat nou net in een kerk niet kunt zeggen, daar ben je op aanspreekbaar. Ze vindt het belangrijk dat een gemeenschap kan omgaan met mensen die anders zijn, daar staat of valt volgens haar mee of een gemeenschap een gemeenschap is. Zelf leeft ze vanuit de overtuiging: “niets is gek”. Maar als er teveel “andersen” bij zijn, dan zak je

misschien met elkaar door de vloer, omdat de gemeenschap dat niet meer dragen kan. Als ik vraag of ze daarmee bedoelt dat de “andersen” niet mee-dragen, zegt ze: dat is waar, die dragen het natuurlijk ook mee. Maar de groep moet groot genoeg blijven om te kunnen bijsturen, leiding geven aan wat er te doen is.

4.1.4 Respondent 4

Respondent 4 is een man van 61 jaar, heeft 23 jaar ervaring als predikant, tot vorig jaar, werkt nu als geestelijk verzorger in een zorgcentrum met Protestantse signatuur. Hij heeft altijd als predikant gewerkt in grotere en kleinere dorpen in het Oosten van Nederland. De gemeente die hij beschrijft in het interview was toen nog de Gereformeerde Kerk. Zijn eigen signatuur noemt hij: Erg op de rand, met liefde voor het centrum. Hij houdt erg van vrijzinnigheid in de zin van: vrijheid van denken, maar denkt heel graag na over orthodoxie. Zijn favoriete deel van het werk is het uitleggen van bijbelverhalen en levensverhalen, en daarmee levens in een bevrijdende context zetten.

Oudere mensen (zeggen:) “o dominee, we zijn toch zo zondig”. En dan vraag ik stevast: noem er eens één? En dan valt het stil. Dus het is taal die (...) niets raakt maar ons toch vormt. (R4.30)

Andersen: De eerste “anderse” die R4 noemt, is een organist, “een aparte gozer, wat zonderling, intelligent, verlegen -- en hij hield van dat orgel”. Deze organist durfde niet meer te spelen nadat hij veel kritiek had gekregen. Hij was “anders”, zegt R4, omdat hij met veel machteloos verdriet daarover rondliep, wat niemand zag. R4 noemt ook straatjongeren die tot diep in de nacht over straat zwierven, waar een problematische oorzaak voor bleek te zijn.

“Zo autistisch als ik weet niet wat” was een meisje dat thuis sterk onderdrukt werd, ze bleek ook “nogal grondig” misbruikt te zijn. Daarover vertelde ze “schijnbaar onbewogen”. Ze begreep allerlei situaties niet goed en had een voorbeeld nodig had om van te leren hoe ze moest handelen, later met haar kinderen bijvoorbeeld.

Relatie met de “anderse”: Het verdriet van de organist was het rechtstreekse gevolg van handelen van de kerkgemeenschap, en het werd genegeerd. Want anders, zegt R4, zou de gemeenschap haar handelen moeten veranderen. Hij werd dus buitengesloten. R4 vindt dat hard, en liefdeloos; hij werd er boos om, vooral omdat dit al jaren zo voortmodderde. R4 ging als pastor achter de buitengesloten organist staan en won zijn vertrouwen weer, zodat hij weer durfde spelen. R4 ging in zijn vrije tijd de straatjongeren verder helpen, nadat de gemeente hem dit als taakstelling verbood.

Hij zegt tegen het meisje met autisme dat de pot augurken die ze brengt, maar een binnenkomertje is, en nodigt haar binnen om meer te vertellen. R4 kon uiteindelijk de relatie met haar vader, incestpleger, niet meer aan, omdat vader bij het avondmaal vooraan stond maar thuis niet aanspreekbaar was op zijn incestgedrag. R4 is om die reden uit de gemeenschap vertrokken. Wel heeft hij jarenlang gevolgd hoe het de dochter verging.

Verlangen: R4 verlangde dat de organist weer in zichzelf zou gaan geloven. En dat die de sterren van de hemel zou spelen, R4 gunt hem dat, maar ook zichzelf. Hij verlangde ook dat de gemeenschap daarbij wat enthousiasme zou tonen, en daarbij wat zelfkritiek zou hebben. Indirect uit R4 het

verlangen dat de gemeenschap zich ook in het handelen zou verbinden met de bijbelse verhalen, en dat men minder gemakkelijk zou oordelen.

R4 verlangt dat de gemeente de verzoening rondom de incest zou dragen, o.a. door niet te oordelen; dat ze hen zouden bieden “waar we zeggen verstand van te hebben in de kerk”. R4 heeft in het behandelen van het incestverhaal erg gemist een kerkelijke omgeving van collega’s, beleidsmakers, binnen- en bovengemeentelijk, die niet alleen zéggen dat je voor het slachtoffer moet opkomen, zoals het beleid voorschrijft, maar dat ook doen. Waarmee je kunt overleggen, waar je steun aan hebt. Hij heeft niemand, nergens, kunnen vinden, en kreeg het gevoel dat hij zich maar moest redden toen hij in gewetensnood kwam (over het avondmaal met de incestpleger). Hij denkt dat dit inmiddels nog niet veranderd zal zijn.

Handelingsbereidheid: R4 wilde trouw zijn aan de organist, achter hem staan. Sprak met hem en vroeg: wie ben je zelf, wat betekent dat orgel voor je? Concreet wilde R4 bewerkstelligen dat hij weer zou gaan spelen (dus R4 wilde niet zozeer over liefde discussiëren met de gemeente e.d.). Dit wilde hij doen door eenvoudigweg om de weerstand van de gemeente heen te gaan, door alle bezwaren te negeren. De organist zelf geloofde niet meer in zichzelf en dat zat het sterkste zijn terugkeer in de weg. De gemeente was volgens R4 niet bereid haar handelen te veranderen en negeerde de man en zijn verdriet dus. Zelfs toen hij de eerste keer weer achter het orgel zat, was er veel weerstand vanuit de gemeente, ze waren sceptisch, cynisch, alsof ze wilden dat hij mislukte (om hun eigen handelen waarbij ze hem uitstootten, te bevestigen).

Ook in een ander geval, toen R4 zag dat welk probleem erachter zat dat jongeren nog laat door het dorp zwierven, verwees de kerkenraad R4 naar zijn kerkelijke taak, waar deze jongeren volgens hen niet onder vielen. Hij moest zich er maar niet mee bemoeien. R4 vermoedt dat de gemeente hier opnieuw angstig was voor wat men zich, vlakbij, bewust zou kunnen worden. Hij omschrijft zijn kerkelijk taak dus als “de gemeente bevestigen”. Inmiddels is R4 strategisch geworden als het erom gaat dit soort misstanden ter sprake te brengen. De naïviteit die hij eerder had, waarbij hij geloofde dat het juist in de kerk gemakkelijk zou moeten lukken om het voor mensen op te nemen, is een overtuiging die niet bleek te kloppen.

R4 maakt meteen aandacht en ruimte voor het meisje met autisme dat op de stoep staat. Hij wil een helende relatie opbouwen tussen dader en slachtoffer, maar vader weigerde. R4 had zo een verzoenend model binnen de gemeente willen vinden, zodat een rechtsgang voorkomen kon worden. De gemeenschap wilde opnieuw niets weten van wat zich in haar gezin van herkomst afspeelde. Zij vertrok, en vader vertrok, uit de gemeenschap en de gelederen sloten zich weer, men heeft ze gewoon laten gaan. En ondertussen roept men: je mag er allemaal bijhoren, hoor! Uiteindelijk, vindt R4, horen de gemeenschapsleden er zelf ook niet bij, omdat ze verenigd zijn rondom dode letters, niet om iets levends.

Overtuigingen die uit zijn verhaal naar voren komen: Anders zijn kan remmen, en uitsluiten. Verdriet maakt je zo anders, dat je vaak niet meer gezien wordt. R4 zegt dat er velen zijn, die op deze manier machteloos verdriet hebben. En een kerkgemeenschap, net als elke gemeenschap, heeft zeer veel moeite om haar handelen te veranderen. Een gemeenschap bestaat bij gratie van een bepaalde orde, of een wet. Die moet je handhaven. Iedereen die anders is, die aan die wet of orde morrelt,

daar houden we niet van, want we zijn bang om ons de chaos, die er altijd al is, (weer) bewust te worden. Dus laten we de orde vaak voorgaan op het individu. Zelfs als iemand het opneemt voor die ene, dan is die ook de klos. De gemeenteleden hebben niet door, zegt R4, dat ze al verantwoordelijk gemaakt zijn, doordat (degene die hulp nodig heeft) daar is. Zoals Levinas zegt. Als je op dat appel ingaat, raak je je macht (de orde) kwijt, daarom doet men het niet. Maar dat is juist de plek waar je de theorie uit de bijbel kunt toepassen op de werkelijkheid.

Respect, waar je als mens recht op hebt, dat moet je uitgangspunt zijn, de basis voor het handelen. Die theologie en die gelovigheid bedenken we er achteraf bij, soms om te corrigeren, te analyseren, soms om goed te praten. Daar is theologie ook voor bedoeld, in een dialectiek met het handelen. Maar niet als ontwerp vooraf. Dat dit (respectvol handelen) niet gebeurt, heeft te maken met angst van de gemeente voor (het toegeven van) zonden. Liever houden ze het spreken daarover abstract, als een dogmatische formulering. De gemeenschap, ook de gemeenschap van de incestplegende vader van het meisje met autisme, was totaal onmachtig met de bijbelse verhalen. Volgens R4 is de reden weer angst; in de kerk spelen we alsof het in de wereld licht is, terwijl dat bedrog is. We zouden moeten eten van de boom van kennis van goed en kwaad en dat paradijs uitgeschopt moeten worden. Maar, R4 zegt ook dat angst wel venijnig in het Christendom zit; in het eerste bijbelvers wordt al scherp gezegd hoe het is. Goed en kwaad zitten ook in jezelf vervlochten. Dat moeten we ons bewust worden.

4.1.5 Respondent 5

Respondent 5 is een man van 55 jaar, met 27 jaar ervaring als predikant. Hij is ooit begonnen in een klein Drents turfdoorpje, werkte later in een groot forensendorp onder stad Y, en werkt sinds 2003 in een middelgrote stad van de Randstad. De signatuur van zijn huidige gemeente is heel divers, een grote groep is nog “vrij degelijk gereformeerd” maar de gemeente als geheel is tamelijk open protestant. De gemeente kent een grote groep hoogopgeleiden, en vogels van diverse pluimage. De eigen signatuur van R5 is “redelijk traditioneel”, ook in zijn theologie. Zijn favoriete deel van het werk: begrafenissen, omdat dit zorgvuldige werk mensen verder brengt in hun proces. Dat geeft voldoening.

Het vraagt echt van beide kanten heel veel, om het niet als een aanval te beleven of iets wat pijnlijke dingen oproept. Het is een beetje de kunst om het als een verrijking te zien, de meesten van ons ervaren het zus, en jij ervaart het zo, waarin ontmoeten we elkaar? (R5.12)

Andersen:

Als “andersen” noemt R5 een gemeentelid, actief in de gemeente, dat zachtjesaan met haar gezin naar een andere denkwijze toegroeide. Hij kent er meer. Daarnaast noemt hij “gevangenen” en, na mijn verzoek om een voorbeeldpersoon met autisme noemt hij een jongen met autisme en het syndroom van La Tourette³⁸, die bijvoorbeeld opeens iets kon brullen, of met zijn hoofd schokte, en daarna nog een meisje, waarvan hij autisme vermoedt. Ze is begaafd, schrijft gedichten, poppenkastspelen, maar soms in haar reacties zit ze er soms echt naast.

³⁸ Dat is een neuropsychologisch syndroom waarbij men motorische tics en minimaal een vocale tic heeft. Vaak geassocieerd met ongecontroleerd uitstoten van klanken, kreten, soms ook scheldwoorden.

Relatie met de “anderse”: men vond het een “heel leuk gezin” en het deed hen verdriet dat ze vertrokken om een meer individuele spirituele weg te bewandelen, los van de kerk. Men vroeg “wat was er nou?!” . Het verschil in geloofsweg was in kleinere kring in alle nuchterheid met haar en elkaar besproken. Sommigen herkenden zich erin, sommigen niet. Maar het gaf wel wat onrust ook, mensen heroverwogen hun eigen positie en keuze om binnen de kerk te blijven.

De jongen met autisme en Tourette kreeg van de gemeente vervelende reacties, en ook de moeder kreeg te horen: je moet hem beter opvoeden! Door zijn geluiden kon men niet meer op de eigen manier kerk zijn. Er was bij een aantal mensen “geen enkel” begrip voor dat ziektebeeld, en uiteindelijk kwamen moeder en kind door deze nare reacties niet meer naar de kerk. Het feit dat ze wel eens raar uit de hoek komt, wordt bij het meisje met autisme “gecompenseerd”, doordat ze zulke mooie gedichten voor kan dragen. Haar hele gezin, met nog een aantal bijzondere kinderen, heeft een goede plek in de gemeente. Mensen hebben er geen last van, en hebben waardering voor de ouders.” Die kinderen zijn gewoon net even anders, maar nou, verder prima hè”, zegt R5.

Zowel bij de jongen als bij het meisje met autisme ziet R5 dat ze er niet echt helemaal mogen zijn zoals ze zijn. Daar zitten toch een aantal voorwaarden aan vast, er zijn grenzen aan het welkom. De gemeente wil er niet al te veel last van hebben, want anders wordt men toch geïrriteerd en afwijzend. Men moet zich kunnen aanpassen aan “hoe wij doen”.³⁹ Beide kinderen zijn in het jeugdwerk hartelijk uitgenodigd, maar vonden daar beiden geen aansluiting. Bij de stapover-dienst, waarbij het meisje een bijbelverhaal mocht bespreken, kon ze gewoon volwaardig meedoen als “een van ons”, de verschillen vielen even weg. De jongen heeft deze kans niet gehad, omdat hij niet in de kindernevendienst zat, en dus ook niks om uit “over te stappen” had. R5 herinnert zich een predikant op zijn stageplek vroeger, die een afwijkende lichaamstaal had en niemand aankeek, maar die een fantastische man was en uitstekend functioneerde. Door zich deze man te herinneren, en door de bewustwording na dit interview lijkt hij een stap te zetten in de richting van een acceptrender relatie naar mensen met bijv. autisme.

Verlangen: R5 zou wel een middenweg willen vinden tussen New-Age en huidige denkwijze in de kerk, maar vindt deze niet, voelt daar onmacht over. Hij voelt zich verantwoordelijk voor de kerk. Hij wil toch graag dergelijke mensen het gevoel geven dat ze welkom zijn, ook met afwijkende ideeën. Dat ze niet raar aangekeken worden. Hij mijmert hardop over de mogelijkheid dat iemand als de jongen met autisme en Tourette zich zou kunnen presenteren aan de gemeente in wie hij is en waar hij mee leeft, dat zou saamhorigheid geven. R5 denkt dat dat voor nieuwkomers wellicht ook een idee zou zijn.

Handelingsbereidheid: R5 overwoog of de boodschap van de kerk anders zou moeten, zodat bijv. New-Age-achtige ideeën meer ruimte zouden krijgen – maar was daarbij niet bereid “Jezus zomaar de deur uit te doen”. Er open over praten en elkaar proberen te snappen leidde tot respect, elkaar gehoord hebben, mogen vertellen wat je echt bezig houdt. Oprechte interesse voor elkaar vindt hij een sleutelbegrip. Het gezin werd niet weggekeken, maar kreeg een goed afscheid vanuit dit respect. R5 had toch het liefst dat vertrek tegengehouden, voelde zich soms bijna knorrig van binnen, en

³⁹ Deze overtuigingen van de respondent vertegenwoordigen zijn inschatting van hoe de gemeente denkt en functioneert. Dergelijke overtuigingen kunnen mogelijk self-fulfilling prophecies worden....

dacht: weggaan is ook maar een keuze die je maakt, kun je niet gewoon je eigen gedachten voeren maar toch je plek blijven innemen! Overall is wel eens wat, dat moet je eigenlijk voor lief nemen! Toen ze toch gingen, voelde hij verlies. Hij denkt over andere gemeenschappen dat de handelingsbereidheid, als iemand qua geloof begint te veranderen, vaak ondermijnd wordt doordat men het als een aanval ziet op wat de gemeenschap denkt. R5 noemt het heel pijnlijk voor degene die anders denkt, als er raar over wordt gedaan en men vindt: dat overdreven gedoe van jou, doe maar gewoon mee met de meerderheid.

R5 wil ook de onderdelen van de kerkdienst zo maken dat ze niet buitensluiten (in wat je zingt, wat je bidt, de overdenking...). Hij is er alert op dat de taal van gebeden toegankelijk is. Nieuwkomers worden aangesproken. R5 overweegt ter plekke om in het aanspreken van de gemeente ook mogelijke nieuwkomers even te verwelkomen. Hij wil het gebouw minder de aanblik van een onneembaar kasteel geven, meer toegankelijk. Als gemeente zijn ze niet goed in, wellicht niet bereid om, gevangenen na hun terugkeer op te vangen; of TBS-mensen die al naar buiten mogen, een plek te bieden. R5 zou met zijn gemeenschap wellicht meer voor die groepen willen betekenen.

Wat betreft “andersen” bedenkt R5 dat hij pro-actiever en creatiever zou kunnen zijn (hoewel hij blij is zich te realiseren dat er al heel veel gebeurt), bijvoorbeeld door een keer een viering te organiseren over bepaalde ongemakken in het leven waarop mensen ook even een podium kunnen krijgen om openhartig te vertellen; vaak wordt daar ademloos naar geluisterd en dat komt de relaties ten goede. Er gaat een hoop mis door onkunde, of door ontwetendheid - als je het er niet over hebt, dan weten velen niet waar het over gaat en wat ze erbij moeten denken. R5 zegt aan het eind van het interview dat hij door erover te praten nu mensen voor zich ziet die zich een beetje anders opstellen. Hij ziet dat er voor hen nog iets te doen is van de kant van de kerk.

Overtuigingen die uit zijn verhaal naar voren komen: Ieder heeft recht op zijn heel particuliere manier van kijken en geloven. Maar de kerk van alle eeuwen heeft ook recht op onze manier van kerk zijn. Je hélemaal aanpassen aan de jeugd, of andere nieuwe zaken, is een doodlopende weg, dan raak je een soort houvast kwijt dat je hebt nu je op de schouders staat van al die voorgangers eeuwenlang. Over de relatie met andersdenkenden zegt hij: Jezus zegt: wie niet tegen ons is, is voor ons! We zijn dus geen vijanden van elkaar, er is een spirituele verwantschap in een bepaalde zoektocht naar verdieping, of naar Licht, of naar omgaan met problemen in je leven. Oprechte interesse in elkaar helpt.

De aanwezigheid van andersdenkenden vraagt van beide kanten heel veel om het niet als een aanval te beleven, om het als een verrijking te zien en elkaar in de verschillen te ontmoeten. Veelkleurigheid heeft soms ook zo zijn pijnlijke kanten. Als je vindt dat jouw manier van kijken moet worden overgenomen door iedereen, dan bouw je de teleurstelling al haast in... Een overtuiging die R5 bewondert, is die van de school van zijn pleegzoon, waar men zegt: “jongens, we hebben allemaal wat, en we moeten wel met elkaar door een deur”.

4.2 Antwoorden op de deelvragen binnen de gezamenlijke groep respondenten

4.2.1 Welke mensen worden door de pastores genoemd als “andersen” in hun kerkgemeenschap?

Onderstaand maak ik een opsomming van de diverse mensen die pastores als “andersen” benoemden. Interessant is dat de wijzen om met deze zo verschillende soorten anders-zijn om te gaan, vervolgens sterk op elkaar lijken. De weerslag daarvan is verderop te lezen.

- **met andere geaardheid**
homoseksuele vicaris, die getrouwd is met een vrouw
- **met ander geloof**
gemeentelid dat anders ging geloven
- **geestelijk anders en/of andere leefwijze**
dementerenden
mensen met lager verstandelijk niveau (2x)
intelligente, opgeleide man die veel op straat leefde, uit vuilnisbakken at
man die altijd zijn plant mee naar de kerk neemt
iemand die altijd laat kwam, vooraan ging drementen tot hij begroet werd
vrouw, die graag wilde dat de dominee even naar haar zwaaide
man, die wel honderd keer kon vertellen dat hij zijn gebit was kwijtgeraakt
man die belde bij het kijken naar Sonja Barend, omdat hij zo aan de dominee moest denken
- **andere cultuur (en leefwijze)**
(ex-)gedetineerden 2x
straatjongeren die tot diep in de nacht over straat zwierven
- **met innerlijk lijden (gepest/mishandeld)**
organist, “wat zonderling, intelligent, verlegen” met verdriet over de kritiek die hij kreeg
mensen die met seksueel misbruik te maken hebben gehad (2x)
- **met autisme (neurologisch anders)⁴⁰**
begaafd meisje met autisme
jonge man met autisme die met wat extra aanwijzingen goed meedraait
jongen met autisme en het syndroom van La Tourette⁴¹
meisje “zo autistisch als ik weet niet wat” (en seksueel misbruikt)
man met autisme die weinig flexibel was, weinig toenaderbaar (2x)
kinderen met autisme (als groep)

⁴⁰ Uiteraard valt autisme ook onder “geestelijk anders” en “andere leefwijze”, maar sommige autisten zijn ook “fysiek anders”. Andersom kunnen de andere mensen die als “geestelijk anders” te boek staan, mogelijk getypeerd worden als “neurologisch anders”. Het onderzoek over overeenkomsten en verschillen tussen geestelijke syndromen is in volle gang.

4.2.2 Welke relatie lijkt er momenteel te zijn met de genoemde “andersen”?

Deze vraag heb ik beantwoord door te kijken naar de woordlabels die bij elke topic-code voorkwamen, zie bijlage 7 en met name de samenvatting van de uitwerkingen bijlage 5.

- A. De aanwezigheid van deze voorbeeldpersonen in de gemeenschap leidde enerzijds tot het aangaan van de uitdaging, tot inzet en offers brengen, maar ook tot trots, vreugde en genieten, en anderzijds tot angst, weerstand, onbegrip, en het oplichten van de discrepantie tussen dogma en praktijk.
- B. Naast positieve gevoelens, betrokkenheid en bewustwording leidde de aanwezigheid van de voorbeeldpersoon bij de pastores ook tot bezorgdheid, verbijstering, “er moe van zijn”, “ingewikkeld vinden”, een gevoel van falen of mislukking, verdriet, het gevoel veel aan de kant te moeten zetten, boosheid, onmacht, ergernis, weersin. Deze gevoelens hebben vaak te maken met moeten loslaten, onmacht om hun eigen falen of het gedrag van de gemeenschap voldoende te beïnvloeden.
- C. Er is sprake van “eenrichtingsverkeer” naar mensen die anders zijn toe: hen wordt van alles gegeven, maar ze worden niet vaak beschreven als mensen waarvan men ontvangt.
- D. Zodra er sprake is van een voorbeeldpersoon met autisme, staat de *inclusie sterker onder druk* in de antwoorden. Uit de antwoorden voor een houding of handeling blijkt de voorbeeldmens met autisme vaak alleen beschreven te worden in termen van zijn autisme.
- E. Alle respondenten zeggen op de een of andere manier, dat er in (hun) kerk goedbeschouwd niet zoveel plaats is voor “andersen”: zie R1.24, R2.36, R3.09, R4.19, R4.25. en R5.19.

4.2.3 Welk verlangen hebben de pastores in de omgang met deze “andersen”?

- A. Respondenten gunnen de persoon die anders is dat hij gerespecteerd wordt en kan groeien in zelfvertrouwen, een plek heeft, en met warmte ontmoet wordt.
- B. Respondenten hebben met het oog op inclusie behoefte aan voorzieningen in beleid en bestuur, medewerking van gemeenschap of kerkenraad, acceptatie van zichzelf en omstandigheden, bewustwording (en ‘overig’).

4.2.4 Welke handelingsbereidheid voor de pastor zelf of zijn omgeving komt uit de interviews naar voren?

- A. Respondenten hadden in het omgaan met de voorbeeldpersoon die anders was, goede ervaringen met vormen van inspanning, acceptatie, betrokkenheid, en noemen ook nog: dat de persoon zichzelf accepteert, dat hij zo gewoon mogelijk meedraait. Over het algemeen hadden deze “goede” (en sociaal-wenselijke) strategieën ook goed resultaat.
- B. Als lastig in het omgaan met de persoon die anders is, noemen de respondenten over de gemeenschap: *angst en weerstand, onwennigheid of angst om van het gebaande pad af te*

wijken (op gebied van normen, taal, traditie), en over de pastor: dat hij *beheerst* met deze factoren moet zien om te gaan.

- C. Er is sprake van discrepanties: Men zegt en belijdt het ene, en men wil, of men leeft, het andere. Andersom zou men kunnen zeggen dat de officiële leefregels van de kerk zodanig idealistisch zijn, dat mensen dit ideaal nooit kunnen bereiken en zich bij voorbaat al schamen dat ze hieraan niet voldoen. Ook hierin wordt je, aldus R1, gekend en aanvaard door God, en is er een nieuw begin mogelijk. (R1.01.)
- D. Er lijkt voor kerkgemeenschappen een omslagpunt te zijn in de bereidheid om te gaan met mensen die anders zijn, in de stad ligt het verder weg, in de dorpen is het eerder bereikt. Meerdere respondenten zeggen dat dit punt te snel bereikt wordt. Factoren zijn: het aantal “andersen”, als men er “last van” heeft, en of de inspanning of aanpassing die van de gemeente gevraagd wordt, te groot is. Deze aanpassing wordt volgens een respondent groter, als men iets “hoog te houden heeft”.
- E. Nadat in antwoord op vragen 7 en 8 het visioen (het gunnen) en de theologische onderbouwing genoemd zijn, noemen de respondenten deels dezelfde, ook nieuwe houdingen en handelingen jegens de persoon die anders is. Deze zijn minder handelend (gesprek, meedraaien, niet in de verdediging schieten) en gaan meer over bewustwording, gaan voor het goede, genieten, en bewust verwelkomen.

4.2.5 Welke overtuigingen die relevant zijn voor inclusie, komen naar voren in wat de pastores vertellen over het omgaan met “andersen” in de gemeenschap?

Overtuigingen (conclusies, aannames, meningen, zienswijzen, “wat men gelooft”) kunnen *wel of niet helpend* zijn met het oog op inclusie. In elke overtuiging zit een oordeel verborgen – of wellicht een niet-oordelen. Echter dit oordeel is men zich vaak niet bewust, omdat de overtuiging wordt gehanteerd als ware dit een *feit*, een *vanzelfsprekendheid*, een *stelregel* die altijd opgaat. Met andere woorden, men gelooft het zelf! Om zich het oordeel alsnog bewust te worden, kan men bij elke overtuiging daarom de algemene vraag stellen: blijkt uit deze uitspraak dat de situatie/persoon/gedrag als “goed” of juist als “niet goed” gezien wordt? De negatieve oordelen leiden tot minder inclusie, de positieve oordelen leiden tot meer inclusie. Een “verborgen” overtuiging vindt men door de logica van wat gezegd wordt, even door te trekken of aan het licht te brengen. De oorspronkelijke tekstplaatsen waar de overtuigingen en verborgen overtuigingen gevonden zijn, zijn terug te vinden in de interviewfragmenten (bijlage 9). Alle overtuigingen bij elkaar zijn weergegeven in de overtuigingentabel, bijlage 8.

Een voorbeeld van een niet-helpende overtuiging: wanneer men gelooft dat de aanwezigheid van (een bepaald type) “andersen” een zware last voor de gemeenschap vormt, dan werkt een dergelijke gedachte de inclusie van “andersen” tegen. Alle argumenten ten spijt, zou een andere pastor kunnen denken dat de aanwezigheid van deze “andersen” juist een verrijking vormt. Het is dus geen *feit* dat ze een zware last vormen, maar een aanname, een zienswijze. De pastor die zo denkt, zal minder geneigd zijn om met enthousiasme te reageren op de komst van dergelijke “andersen”. En daarom benoem ik deze overtuiging als *minder helpend* met betrekking tot inclusie.

Helpende en <i>niet-helpende</i> overtuigingen over <u>de pastor</u> R4.21: De pastor is niet in zijn eentje verantwoordelijk voor het leeg raken van een kerk. R4.19: Als pastor aan het licht brengt wat er gebeurt, is hij niet confronterend, maar zijn die <u>zaken</u> confronterend. R1.03: Ik heb wat te zeggen. R2.30: <i>Als er weinig inzet is, is pastor verantwoordelijk en schuldig.</i>
Helpende en <i>niet-helpende</i> overtuigingen over <u>de pastorant</u> R1.12: Mensen die angstig of star zijn hebben ook recht op terreurvrije ruimte. R2.23: Alle mensen zijn evenveel waard. R2.21: <i>Als hij boos wordt, moet ik dat nooit meer doen</i>
Helpende en <i>niet-helpende</i> overtuigingen over <u>“andersen”</u>: R3.31: Je kunt van ze genieten omdat ze kleur geven aan je gemeenschap. R5.21: <i>Het is wenselijk dat alle verschillen wegvallen, dan doet een kind “volwaardig” mee als “één van ons”.</i> R2.33: <i>Je kunt met iemand met een verstandelijke beperking niet theologisch debatteren.</i> R1.23: <i>Persoon die anders (dementerend) is, wordt gezien als “de vuile was” die niet naar buiten mag komen</i>
Helpende en <i>niet-helpende</i> overtuigingen over <u>de omgang met “andersen”</u> R3.31: Als je besluit dat niets gek is, niet te oordelen, helpt dat (bij mensen die anders zijn). R2.18: Als mensen hun eigen ik aan de kant zetten, zichzelf weggeven, helpt dat inclusie. R5.12: Anders-zijn kun je als een verrijking zien. R2.22: <i>Als hij gaat hakkelen is dat zielig en moet ik dat niet meer vragen</i> R3.05: <i>Als iemand stinkt is het ingewikkeld om daarmee om te gaan.</i> R1.16: <i>Ik weet niet hoe het anders moet.</i> R2.28: <i>Op depressiviteit heb je gewoon geen antwoord.</i>
Helpende en <i>niet-helpende</i> overtuigingen over <u>kerk, gemeente</u> R1.15: Gemeenteleden die discrimineren zijn zich niet altijd bewust dat angst een rol speelt. (Als men dit weet, kan men ze beter begrijpen en tegemoet treden). R3.20: Een gemeenschap staat of valt met of ze kan omgaan met mensen die anders zijn. R4.30: Kerk IS verantwoordelijk voor de “andersen”, de vreemden op haar weg, of ze nou wil of niet. R4.03: <i>Een gemeenschap kan niet gemakkelijk zijn handelen veranderen, (of toegeven dat het handelen schadelijk is voor een gemeentelid).</i> R1.24: <i>Kerk heeft weinig ruimte voor wat vreemd en anders is, want mensen zoeken in de kerk juist het vaste bekende.</i> R3.20: <i>Er moeten genoeg gewone mensen in de gemeenschap zijn om de viering, de maaltijden te dragen en te bereiden.</i>
Helpende en <i>niet-helpende</i> <u>theologische overtuigingen</u> R5.11: We zijn met alle andere spirituele disciplines geen vijanden van elkaar, want we zoeken vergelijkbare dingen. R2.20: In de kerk kun je leren van je fouten en is er vergeving. R2.10: <i>Christus heeft oog voor hem OMDAT hij minder geacht wordt.</i>

Tabel 2: Voorbeelden van overtuigingen die helpend en niet-helpend voor inclusie zijn

De overtuigingen die bij de respondenten naar voren kwamen zijn als volgt te beschrijven:

- A. De soorten (voor inclusie) helpende en niet-helpende overtuigingen die ik in de interviewteksten gevonden heb, gaan over anders zijn, over theologie, de gemeente, de kerk, een pastor, een pastoraat, of pastoraat, over dingen die moeten gebeuren, dingen die “nou eenmaal” moeilijk zijn, over normen, en over situaties waarin het “verplicht” is om ongelukkig te zijn, of dingen die “nou eenmaal” zo werken in het leven. Een weergave van alle gevonden overtuigingen is terug te vinden in bijlage 8 en in bijlage 9. In tabel 2 geef ik voor elke genoemde categorie van overtuigingen wat voorbeelden. Ik geef zowel *helpende* als *niet-helpende* overtuigingen weer. Met een V is aangegeven als het om een “verborgen” overtuiging gaat. De niet-helpende overtuigingen zijn in *cursief* weergegeven.
- B. In de resultaten gaan over het algemeen negatieve overtuigingen van de respondenten samen met negatieve gevoelens; positieve overtuigingen gaan samen met positieve gevoelens. De uitdagingen en situaties in de omgang met “andersen” waarvan de respondent de (*negatieve*) *overtuiging* uit dat deze negatief, zorgelijk, of moeilijk zijn, gaan gepaard met afhaken (opgeven, buitensluiten, uit het oog verliezen), of met gevoelens van irritatie, verdriet, of zelfs afkeer. Indien de respondent een vrij goede en plezierige relatie heeft met de genoemde “anderse” en dus goede gevoelens heeft over deze persoon, heeft de respondent vaak *positieve overtuigingen* over de betreffende “anderse” of over “andersen” in het algemeen: de persoon wordt beschouwd als iemand om te bewonderen, om van te genieten, waar men (liefdevol) om kan lachen, om voor te zorgen, enz.
- C. Opvallend is verder, dat een zeer groot percentage van de overtuigingen die respondenten uitspraken, minder helpend voor inclusie is. Over “anders zijn” vond ik bijvoorbeeld 16 helpende, en 41 niet-helpende overtuigingen. De enige categorie overtuigingen waarbij er relatief veel voor inclusie helpende overtuigingen waren, is die van de theologische overtuigingen (zie 4.2.6). Dat lijkt duidelijk te maken, dat de theologie, de geloofsovertuigingen, een voorbeeldfunctie hebben, een betere wereld proberen te creëren, en wellicht ook verwijzen naar een situatie zoals deze zou kunnen zijn, maar zoals deze nog niet is.

4.2.6 Theologische overtuigingen: helpend voor inclusie

In de interviews zijn specifieke vragen gesteld over de theologische/geloofsovertuigingen van de respondenten. Immers, dit is het materiaal waarmee zij hun werk vormgeven.

- A. De theologische overtuigingen van de predikant kunnen *meer of minder inclusief werken*. *En ook: de ene overtuiging over anders zijn leidt tot inclusie, de andere juist niet*. Om een gevoel over (omgaan met) iemand die anders is te veranderen, hoeft men daarom mogelijk niet zozeer de buitenwereld te veranderen, maar de overtuiging.
- B. De theologische uitgangspunten van de respondenten worden weerspiegeld in de uitspraak die ze doen over hun houding of handeling jegens de voorbeeldpersoon met autisme. Dit zou

kunnen betekenen dat om inclusie te ondersteunen, de theologische uitgangspunten mee zullen moeten evolueren.

- C. Voor een theologische onderbouwing van wat ze de “anderse” gunnen, gebruiken de respondenten *meer inclusief werkende strategieën* (Gods liefde geldt voor iedereen, gelijkwaardigheid, kijken naar je eigen rol, niet dogmatisch denken), en *minder inclusief werkende strategieën*, (refereren aan wat de bijbel zegt over hun andersheid of sociale positie).
- D. Er ligt ook een aanwijzing om inclusie te gaan ondersteunen met een nieuwe theologische strategie in de resultaten na de *creatieve* prikkel aan de respondenten: nadat het visioen (het gunnen) en de theologische onderbouwing genoemd zijn, noemen de respondenten naast deels dezelfde, ook nieuwe houdingen en handelingen jegens de persoon die anders is. Het gaat daarin minder om wat de respondent *doet* (gesprek organiseren, laten meedraaien, niet in de verdediging schieten) en wat meer over hoe men *denkt*: bewustwording, gaan voor het goede, genieten, en de “anderse” bewust verwelkomen.
- E. Het blijkt, dat de genoemde theologische overtuigingen een veel groter percentage overtuigingen bevatten die voor inclusie helpend zijn (zie bijlage 8, sub K).

5 Discussie

De onderzoeksvraag voor dit onderzoek was: *Welke overtuigingen en handelingsstrategieën hebben pastores bij het omgaan met degenen die door hen als “anders” worden ervaren, en welke verbeteringen zijn er eventueel mogelijk met het oog op de inclusie van “andersen” in de kerkgemeenschap?*

In deze discussie worden achtereenvolgens de in dit onderzoek gevonden overtuigingen (in 5.1) en daarna de handelingsstrategieën (in 5.2) besproken die pastores hebben met betrekking tot het omgaan met “andersen” in het licht van een aantal theorieën over inclusie. In de aanbevelingen zullen vervolgens mogelijkheden tot verbetering worden geschetst.

5.1 Overtuigingen met het oog op inclusie

5.1.1 Helpende en niet helpende overtuigingen voor inclusie van “andersen”

Er blijkt een omslagpunt, of wellicht een maximum, te zijn aan het gevoel van uitdaging, de bereidheid van de gemeenschap om zich in te zetten en offers te brengen, en de mate waarin andersheid leidt tot trots, vreugde, genieten. Als de andersheid “te groot” is, dan leidt de aanwezigheid van deze “anderse” tot angst, weerstand, en onbegrip (beide 4.2.4). Er is in de kerk eigenlijk niet zoveel plaats voor mensen die al te anders zijn (4.2.2.E). Redenen die de respondenten hiervoor aandragen, zijn het aanhouden van bepaalde (geloofs)overtuigingen en normen (R1.14)), onwil om zich (meer dan een beetje) aan te passen aan de “anderse” (allen), en niet weten of begrijpen wat er met de ander aan de hand is (bijv. R5.22)). Bij het omgaan met psychische problemen voelt men zich onthand (R1.25, R2.28).

Eenzijds toont de verhouding tussen overtuigingen die voor inclusie helpend of niet helpend zijn aan, dat de theologische overtuigingen van de respondenten voor een groot deel als helpend voor inclusie kunnen worden beschouwd (zie 4.2.6. en bijlage 6, vraag 8). Anderzijds blijkt uit de overige overtuigingen van respondenten, dat zij “spontaan” niet altijd zo denken. Dat wil zeggen, dat er uit de uitspraken van de respondenten toch veel voorbeelden naar voren komen van overtuigingen dat het eigenlijk minder goed, of “zielig” is om anders te zijn, of dat het “nou eenmaal” lastig is om met “andersen” om te gaan. Een tegenvoorbeeld is R3, die al vroeg in haar carrière de overtuiging heeft gekozen: “niets is gek”. Ook interessant zijn de (negatieve) overtuigingen van respondenten over de gemeenteleden die niet zo tolerant zijn voor “andersen”. Bijna allemaal hebben ze daarover een overtuiging dat het gedrag van deze mensen niet oké is, en daardoor hebben de respondenten ook een vervelend gevoel over deze gemeenteleden. R1 wijst zichzelf daarbij op de theologische overtuigingen, die zeggen dat ze ook haar starre gemeenteleden moet liefhebben (R1.12). R5 spreekt in vrij neutrale tonen over gemeenteleden die moeite hebben met “andersen”. Maar hij lijkt wel sterke overtuigingen te hebben dat deze “intolerantie” niet gemakkelijk te veranderen is in de kerk (5.19). Dergelijke overtuigingen te accepteren, te benoemen, en het niet uit de weg te gaan, zijn de eerste stappen op weg naar het veranderen van de situatie. Want datgene wat ontkend wordt, “bestaat” niet in het bewustzijn (zie ook hoofdstuk 7).

5.1.2 Overtuigingen die zorgen dat het “omslagpunt” bereikt wordt

Als er veel “andersen” zijn, of een kleiner aantal “andersen” waar men meer “last van heeft”, of als de inspanning of aanpassing die van de gemeente gevraagd wordt, als “te groot” wordt ervaren, is het eerder zo dat de gemeente weigerachtig wordt in het omgaan met “andersen”, en de pastores zich machtelozer gaan voelen. (Zie 4.2.4 D) Zowel het “last hebben van” als de ervaring dat een aanpassing “te groot” is, zijn negatieve gevoelens die gestoeld zijn op negatieve overtuigingen. Een voorbeeld: stel, er zit een man in de kerk die altijd zijn plant bij zich heeft. R3 geniet van die man (een overtuiging: *de aanwezigheid van deze man is een verrijking, of: dat heeft wel humor*), en R3 voelt zich er daarom goed over. Als de journalist komt, verandert dat goede gevoel over de aanwezigheid van de man met de plant naast de dominee op de krantenfoto. Blijkbaar is er dan een overtuiging in het spel die de aanwezigheid van de man met de plant tot een negatieve ervaring maakt. Een overtuiging als: *de aanwezigheid van een man met een plant op schoot naast de dominee, schaadt de reputatie van de kerk*.

R2 noemt ook dat als men “iets hoog te houden heeft”, dat zorgt dat de aanpassing die van de gemeente gevraagd wordt om met “andersen” om te gaan, groter is. Mogelijk komt dat, omdat er andere overtuigingen leven in een “nederige” gemeenschap - R2 beschrijft hoe ze “gebroken” zijn omdat ze veel leden verloren hebben - andere overtuigingen leven (R2.15). Iets “hooghouden” wil immers zeggen, dat er een overtuiging heerst dat er grote verschillen tussen mensen zijn en dat die verschillen belangrijk zijn. Vaak meet men hiermee af wie “goed” is, of goed handelt, en wie “slecht”. Hier hebben we dus gezien dat het opnieuw de overtuigingen zijn dat mensen (of handelingen) goed, humoristisch, verrijkend, of gelijkwaardig zijn, leiden tot goede gevoelens, en tot inclusie. En dat overtuigingen dat mensen (of handelingen) minderwaardig, of raar, of verkeerd zijn.... leiden tot een grotere afstand tussen mensen, en tot minder inclusie.

5.1.3 Ongelukkige gevoelens en negatieve overtuigingen van de pastor

Een andere aanwijzing voor overtuigingen die niet helpend zijn voor inclusie, is de grote hoeveelheid negatieve gevoelens bij de pastores die uit de resultaten naar voren kwam. Onderstaand een overzicht van vondsten:

- R1.09 *Als je niet weet wat je doen moet is het logisch je ongemakkelijk te voelen*
- R1.09 *Het is logisch om je tegen een homo te keren als je vrouw voor een vrouw heeft gekozen.*
- R2.08 *Als je je pastorant ongelukkig ziet zijn, is dat moeilijk.*
- R2.27 *Als iemand zich niet thuis gaat voelen, is dat verdrietig.*
- R2.30 *Als iemand haar plekje niet vindt is dat reden tot verdriet.*
- R2.30 *Als je pastorant lijdt, is dat reden voor verdriet – en dat verdriet moet je toch niet teveel toelaten.*
- R2.30 *Je bent wel verdrietig, maar daar moet je voorzichtig mee zijn (niet helemaal toelaten?) omdat je niet om elk mens elke dag kunt huilen.*
- R2.33 *Als je je schouders ergens onder zet met elkaar en het lukt niet, ben je DUS verdrietig.*
- R2.33 *Debatteren is voor theologen fijner dan over een leuke band praten.*
- R3.05 *Als iemand onvoldoende vaak douchet is dat vervelend.*
- R3.19 *Als iemand in de gemeenschap het een ander lastig maakt, is dat reden om wrevelig te worden.*
- R4.20 *Het is reden voor een spijtig gevoel als er veel machteloos verdriet bestaat.*
- R4.22 *Als een vader incest pleegt is het moeilijk om hem avondmaal te bedienen.*
- R4.22 *Als de gemeenschap totaal onmachtig is om de bijbelverhalen in de werkelijkheid te plaatsen, is dat reden tot verbijstering.*
- R4.26 *Als verzoening tussen vader en dochter niet werkt, is dat reden tot spijtigheid.*
- R5.01 *Als iemand besluit de gemeenschap te verlaten is dat reden voor schrik en spijtigheid.*
- R5.03 *Als gezin vertrekt en ander geloof aanhangt, is dat reden voor onmachtig gevoel.*
- R5.07 *Als mensen anders gaan geloven en hun plek niet meer innemen terwijl je weet dat het bij anderen anders kan, is dat reden voor kribbigheid.*
- R5.12 *Als mensen tegen “andersen” zeggen: doe nou maar gewoon mee met de meerderheid, is dat reden om pijnlijke gevoelens te beleven.*
- R5.12 *Anders-zijn kan ook pijnlijke kanten hebben omdat mensen denken: hij doet het anders DUS wij doen het niet goed genoeg.*

De genoemde gevoelens ontstaan in het omgaan met “andersen” en in het omgaan met de gemeente die zich verhoudt tot “andersen”. Pastores voelen zich vaak ongelukkig als inclusie niet lukt, mogelijk juist omdat zij vanuit de geloofsovertuigingen die zij professioneel uitdragen, meer naastenliefde, meer inclusie nastreven. En volgens de (Option-)theorie voelen zij zich ongelukkig, omdat zij ervan overtuigd dat deze ongelukkige gevoelens de beste manier zijn om zichzelf, of anderen in beweging te helpen komen – of om te laten zien dat ze dit punt belangrijk vinden. “Als ik me hier niet boos over zou voelen, dan zou het zijn alsof het me niets kon schelen!” Echter: *iets graag willen is niet hetzelfde als ongelukkig zijn omdat men het niet heeft* (bereikt) (zie 2.3.3). Met andere woorden: als het niet lukt om de “anderse” te helpen integreren in de gemeenschap, ook al had men dat als pastor zo graag gewild, is het niet automatisch nodig om zich ongelukkig te voelen om aan te geven dat men erom geeft, of om zichzelf of anderen tot actie te motiveren. Accepteren dat iets wat men gewild heeft, niet lukt, is niet hetzelfde als “het opgeven”. De pastor kan het nog steeds blijven willen. Ongelukkig zijn is derhalve niet nodig, als impuls om te zorgen dat men zelf, of anderen, eraan blijven werken dat (de situatie van de “anderse”) verandert. Sterker nog, een ongelukkige pastor (die boos is, verbijsterd, er moe van is, het ingewikkeld vindt, verdrietig is, het

gevoel heeft dat hij gefaald heeft, onmacht voelt, ergernis of weerzin voelt, of het gevoel heeft dat hij veel aan de kant moet zetten) is mogelijk een minder aantrekkelijke inspirator voor verandering.

Aan de oppervlakte is bij de pastor echter alleen het ongelukkige gevoel te zien. De hele bovenstaande redenering laat zich alleen ontdekken, wanneer men zich bewust wordt van het ongelukkige gevoel, en hier liefst open, verwonderde, vragen over stelt. Het zou dus een goed idee kunnen zijn, als pastores dergelijke bewustwording meer nastreven, en als zij leren zich te (laten) bevragen over ongelukkige gevoelens, zodat de onderliggende overtuigingen helder worden, de gevoelens kunnen worden losgelaten, en de pastor effectiever kan inspireren tot verandering.

5.1.4 Overtuigingen leiden tot een navenante handelingsbereidheid

In de emotietheorie van Frijda wordt duidelijk gemaakt hoe overtuigingen leiden tot (positieve of negatieve) gevoelens en dat onder invloed daarvan ook de handelingsbereidheid van de pastor wordt bijgesteld (zie 2.3.4). Het is goed voor te stellen, dat bij verbijstering, moedeloosheid, “er moe van zijn”, of verdriet door een gevoel van falen, de pastor vast niet staat te blaken van energie om bijvoorbeeld eens flink de handen uit de mouwen te steken om met gemeenteleden aan de slag te gaan. En dat bij andere overtuigingen juist positieve gevoelens worden opgewekt: erom moeten lachen, een gevoel van liefde of verwondering, trots, of genieten. Deze woorden gebruikten de respondenten niet zo vaak over hun gemeenteleden die omgaan met “andersen”. Zou het niet een goed idee zijn als de pastor juist aanleiding zou zoeken om positieve overtuigingen en gevoelens te hebben over de gemeenteleden in hun worsteling met “andersen”? Volgens Frijda zou dit in elk geval invloed hebben op de handelingsbereidheid van de pastor (in het omgaan met de gemeenteleden). En als hij zowel de gemeenteleden als de mensen die anders zijn, vanuit een niet-weten, een open ontvankelijkheid en observatie (en dus zonder oordelen of negatieve overtuigingen vooraf) wil ontmoeten, dan leert de theorie van de Presentie ons, dat dit zorgt dat we de ander pas werkelijk ontmoeten (zie 2.3.2). Dit geldt evenzeer voor de ontmoeting met gemeenteleden die men zou willen aansturen in de omgang met “andersen”.

5.1.5 Een nieuwe katalysator: verlangen in plaats van ongelukkigheid

Bij de “creatieve” oefening in het interview, waarbij de respondenten een “visioen” maakten van wat ze de “anderse” zouden gunnen, werd, in plaats van het ongelukkige gevoel, het verlangen de katalysator om mensen in beweging te brengen (zie bijlage 4. vragen 10-14). Mandy Evans, een leerling van Bruce Di Marsico heeft binnen de Option-methode veel geëxperimenteerd met het verlangen als drijfveer. Uitgaan van een visioen, in geuren en kleuren, van wat je zou willen bereiken (zie 2.3.3). Veel mensen mopperen in plaats daarvan op de huidige situatie. Als de ongelukkigheid uit de weg geruimd is, blijft alleen over het willen, het verlangen, als zeer een krachtige drijfveer.

Werken vanuit verlangen bleek de respondenten goed te bevalen; gemiddeld was dat gedeelte van het gesprek doortrokken van warme gevoelens en ontdekkende geluiden. De ontdekte strategieën hadden minder het karakter van (nieuwe) handelingen, en meer van een mentale ombuiging: bewustwording, “gaan voor het goede”, iemand bewust verwelkomen (zie 4.2.4 E). Je zou met enige fantasie kunnen zeggen, dat de “creatieve” strategie leidt tot nieuwe overtuigingen: het goede als uitkomst wensen veronderstelt een positieve gedachte; iemand bewust gaan verwelkomen veronderstelt een overtuiging dat deze persoon belangrijk is (om te verwelkomen). Deze zelfde

“creatieve” strategie zou wellicht een goede invalshoek zijn voor pastores die het moeilijk vinden om met “bekrompen” gemeenteleden (en kerkenraad) om te gaan.

5.1.6 Zo gewoon mogelijk meedoen: aanpassen komt op de “anderse” neer

Het klinkt zo aardig, dat je als tegenbeweging tegen de perceptie dat iemand “anders” is, hem vervolgens benadert “als gewoon gemeentelid”. Diverse respondenten noemen dit als hun benaderingswijze (R2.09, R3.04, R3.06, R5.20, R5.21). Ik zou echter willen aanvoeren, dat “benaderen als gewoon” in zekere zin een soort aanpasdwang inhoudt (een beweging van integratie, je uniciteit wegpoetsen). Hier schuilt een overtuiging onder, dat aanpassen aan de grote groep, beter is. En dat “anders” zijn, minder goed is. Voor je het weet, wordt het een soort beweging van “word maar een schaap, net als alle andere in de kudde”. Met andere woorden, de overtuiging luidt: je bent eigenlijk pas goed, als je een schaap bent. Gewoon zoals iedereen. En als je nog geen schaap bent, is er meewarigheid, of afhaken, of steun om alsnog schaap te leren zijn. Akke van der Kooi benadrukt dat het belangrijk is “om in de ontmoeting de ander ook de ander te laten en het verschil te onderkennen. Wie te snel de ander ontmoet vanuit een notie van gelijkheid, ziet hem of haar als een dimensie van zichzelf en hoeft er uiteindelijk niet door te veranderen” (van der Kooi (2002), p. 92 (geciteerd in Van der Spek (2010), p. 168.)). Gelijkwaardigheid is mogelijk een belangrijk streven. Maar een streven naar *gelijkheid* kan ervoor zorgen dat men de ander verzuimt te zien.

5.1.7 Aanpassen kost energie

Ik weet uit het werkveld autisme, hoezeer mensen met het syndroom van Asperger zich inspannen om zich zodanig aan te passen, dat hun autisme niet meer opvalt – en dus niet meer leidt tot vervelende reacties en voortdurende behulpzaam bedoeld commentaar en dergelijke. Op het moment dat ze alle bijzondere gedragingen, gevoeligheden, en behoeften van zichzelf hebben weggepoetst, zijn ze eigenlijk al uitgeput en overbelast voordat ze kunnen beginnen met meedoen. Er zijn veel mensen met autisme die zich om die reden slechts zeer mondjesmaat onder de mensen begeven. Het kost teveel inspanning. Vaak leidt deze omstandigheid ook tot schaamte, op het moment dat het niet lukt om zich volledig aan te passen. Overigens zegt Anneke Groot (2007) dat iederéén in de maatschappij onnodig energie kwijt is omdat “vrij zijn om jezelf te zijn” minder ondersteund wordt.

Dat aanpassen energie kost, geldt wellicht ook voor de kerkgemeenschap. Indien het contrast te groot wordt, wordt er een grens bereikt.⁴² In de stad is de homogeniteit sowieso minder groot, en wordt iemand minder snel als “contrasterend” ervaren. In de dorpen valt iemand eerder op. Ook bij een groter aantal “andersen” (R3.20) en naarmate men er meer “last van” heeft, wordt een grens bereikt – en is de aanpassing die gevraagd wordt, groter (. Als men iets “hoog te houden heeft” is de aanpassing die gevraagd wordt, aan de reputatie en het zelfbeeld van de gemeenschap, groter. Vandaar dat er ook wel eens pas op de plaats gemaakt moet worden (R1.24, R2.36).

5.1.8 Anders is niet gewoon – en minder goed

In het taalgebruik en de wijze van spreken van de respondenten over mensen die anders zijn, valt nog een andere overtuiging op, namelijk dat anders-zijn helemaal niet gewoon is. Dat je op een gegeven moment belandt in een heel andere categorie van mensen, de “anderse” mensen, en dat

⁴² Zie 5.2.1 voor de theorie hierover.

zijn de mensen waar men niet meer over spreekt als “die is net als ik”. De gewoontes, gedragingen, meningen en gedachten van de “anderse” mensen worden besproken als waren ze onbelangrijk, onwenselijk, iets om te vergeven wellicht, om te negeren, om op te vangen. Ook hier zijn voor inclusie minder helpende overtuigingen in het spel, met een bijpassende handelingsbereidheid. Niemand van de respondenten steekt mét de zwerfmeneer (R3.01) een hand in de vuilnisbak om samen het gevonden patatje te nuttigen. Niemand is in tranen omdat het rechtvaardigheidsgevoel (R2.01) van de verstandelijk beperkte H., duidelijk maakt waar het eigenlijk op staat. Niemand leert een wijze les van de dementerende. (R1.22). Dit zijn ook verschijnselen van het niet-zien van de “anderse” en van de waarde die de handelingen, gedachten, en ander eigenschappen van de “anderse” voor hemzelf en voor degene die hem ontmoet, kunnen hebben. Hier lijkt, naast de reeds besproken inspanning om de overtuigingen te zoeken en te bevragen, de Presentiebenadering een goede ingang te bieden. De focus op aanpassen wordt losgelaten, en men laat zich ontvangen door de ander op diens unieke wijze.

5.1.9 Conclusie

Er zijn uit de data veel overtuigingen te halen, die aangeven hoe pastores denken over “andersen” en over gemeenteleden die omgaan met “andersen”. De respondenten lijken veel overtuigingen te hebben die ertoe leiden dat ze zich in het werk met “andersen” en gemeenteleden ongelukkig voelen, vaak omdat ze niet willen wat er gebeurt. Mogelijk heeft deze ongelukkigheid invloed op de handelingsbereidheid van de respondenten. Naast het loskoppelen van niet-willen en ongelukkig zijn, is er mogelijk winst te behalen door een situatie te bezien vanuit wat men verlangt.

Over “andersen” en het omgaan met “andersen” heersen er overtuigingen die leiden tot integratie (ze mogen zo gewoon mogelijk meedoen), waarbij de “andersen” zich moeten aanpassen, maar de gemeenschap ook. “Anders-zijn” wordt niet als “gewoon” beschouwd, en als minder wenselijk, dan “gewoon zijn”. Daarom worden “andersen” begeleid in het “gewoon” doen. Voor het gedeelte van de overtuigingen dat deze bewegingen weergeeft, geldt dat deze overtuigingen niet leiden tot inclusie, maar tot integratie, en soms tot segregatie.

5.2 Handelingsstrategieën van de pastor

De huidige overtuigingen van de pastores leiden tot bepaalde strategieën in de relatie met “andersen”, die wij ook kunnen zien als de huidige handelingsbereidheid van de pastor. De gevonden gegevens over de relatie met de “andersen” zal ik in deze paragraaf toelichten aan de hand van een aantal theorieën die verwant zijn aan inclusie. Indien men de mechanismes die spelen, kent, dan kan men het handelen en het handelingsrepertoire daarop afstemmen.

5.2.1 Mechanismes van zichtbaarheid, contrast en stereotypering

In de *tokentheorie* van Rosebeth Kanter, voorspelt zij de mechanismen van verhoogde zichtbaarheid, contrast, en assimilatie/druk/stereotypering met betrekking tot “andersen” (Bosch & Scheve (2004), paragraaf 7).⁴³ Kanter gebruikt voor hen het woord **token**. De definitie die Kanter geeft van een *token*, is dat zij behoren tot een minderheid van (ruim) minder dan 15% binnen de gehele groep, in dit geval de kerkgemeenschap. Alle mensen die door de respondenten genoemd zijn als voorbeeldpersoon

⁴³ Zie ook: Tokenism (zie literatuurlijst)

van “iemand die anders is”, zijn waarschijnlijk te benoemen als *tokens*. *Tokens* zijn in hun uniciteit behoorlijk **zichtbaar**. Op de twee plekken waar deze *tokens* een wat groter percentage van de kerkgemeenschap vormen, namelijk in de kleine gemeenschap van R2, waar hij een groter aantal verstandelijk beperkten noemt (ze hebben immers een eigen “Special Alpha-cursus” (2.03) en een eigen bijbelkring (2.27)), en in de gemeenschap van R3, die zelf verrast uitroept in het interview “gos, hoeveel mensen hadden we daar wel niet!” (3.12), gaat het met de inclusie van deze mensen relatief goed.

In de tokentheorie werken mechanismen van **verhoogde zichtbaarheid, contrast, en stereotypering**:

Contrast: In 4.2.2.A wordt de contrastwerking van de *token* op de gemeenschap beschreven. De aanwezigheid en de **verhoogde zichtbaarheid** van de mensen die anders zijn, maakt de gemeenschappen bewust van het **contrast** tussen henzelf en deze *tokens*. Dit werkt soms in positieve zin uit, dan leidt het tot grotere bewustwording van de mensen, tot “aangaan van de uitdaging, inzet, trots en genieten”. Zoals R5 zegt: het houdt je scherp, jammer dat ze wegging! (R5.05, parafrase KG)

Over het algemeen echter wordt men zich door het contrast in negatieve zin bewust van de eigen **waarden en normen** waar de *token* aankomt. De groepsleden worden zich door de afwijkende “token”, bewust dat zij gemeenschappelijke kenmerken hebben, en van hun verschil met de “token”.

Het zelfbewustzijn van de dominante groep wordt als het ware gevoed. Het veiligstellen van de eigen normen en waarden speelt daarbij een belangrijke rol. Het resultaat hiervan is een geïsoleerde positie voor de token binnen de organisatie. Grapjes maken over cultuurverschillen is in dit verband een voorbeeld, waardoor de token bedoeld of onbedoeld buiten de groep kan worden geplaatst. (Toolbox Diversiteit (2010), p. 45).

Dan ontstaat “angst, weerstand en onbegrip” (4.2.2.A), “onwennigheid en angst om van het gebaande pad af te wijken op gebied van normen, taal en traditie” (4.2.4.B). De pastor realiseert zich, dat hij niet de boodschap over Jezus Christus kan wegdoen. (R5.03) De gemeenschap realiseert zich, dat het wel erg onwennig is als homoseksualiteit ineens geoorloofd is, en nog wel voor iemand die predikant wil worden (R1.06). De gemeenschap voelt er niet voor, de confrontatie met haar eigen gedrag ten opzichte van de organist aan te gaan, want dan moet er iets veranderen (R4.03). Bij deze laatste en bij diverse andere voorbeeldpersonen ontstaat er ook *isolatie* van de “anderse” (zie bovenstaand citaat). De pastores benoemen de reactie op dit gedrag als egoïsme, voor zichzelf kiezen, er geen last van willen hebben, niet geconfronteerd willen worden, angst (zie bijlage 6 en bijlage 7, code IG). Er is niet zomaar ruimte voor mensen die anders zijn. En waar wel ruimte is, is er een omslagpunt te bespeuren (4.2.4.D) in hoeveel andersheid de gemeenschap, of een individu, aankan.

Stereotypering: Conclusies 4.2.4.A (in de vorm van de soort acties die worden opgezet voor de voorbeeldpersoon), 4.2.2 D (de persoon met autisme wordt alleen gezien in termen van zijn autisme) en 4.2.2.C (mensen die anders zijn, zijn mensen die iets moeten ontvangen van de gemeenschap) verwijzen naar stereotypering. De gemeenschap doet haar best, maar heeft soms ook nog een wat ouderwets aandoende **stereotypering** van degene die anders is, als iemand die hulp en zorg moet ontvangen, in een eenrichtingverkeer dat ontkennend werkt op het modernere burgerschapsmodel,

waar eigen regie en gelijkwaardigheid belangrijk zijn. Dat maakt veel verschil voor de aard van de relatie. Cees-Willem van Vliet beschrijft deze situatie, en zegt ook:

Inclusie gaat niet vanzelf. Je moet inclusie organiseren. De samenleving heeft kennelijk een ingebouwd mechanisme van uitsluiting. Mensen die anders zijn, zich anders gedragen etc. hebben we in onze samenleving weggestopt of tot object van zorg gemaakt, soms ook van betutteling. Daar horen vaste denkpatronen bij, waar in het algemeen niet werkelijk over wordt doorgedacht (Van Vliet, 2010, p. 27).⁴⁴

5.2.2 De pastor als voortrekker

Uit het onderzoek van Johan Smit blijkt dat de houding van de pastor van groot belang is in het ontwikkelen van een goede relatie met “anderse” gemeenteleden – en daarbij zijn ze een voorbeeld voor de overige gemeenteleden. Volgens Bosch en Scheve spelen leidinggevendenden in groepen en organisaties waar *tokenism* optreedt

een hele belangrijke rol in *het geven van betekenis aan verschillen*. Van hun houding, gedrag en opvattingen gaat een sterke voorbeeldfunctie uit naar de groepsleden. Op het moment dat de leidinggevende oog en waardering heeft voor verschillen, is de weg vrij voor de rest van de groep om dit voorbeeld te volgen. Echter, dit mechanisme gaat ook op als een leidinggevende zelf vooroordelen uit of stereotiepe uitspraken doet. Daarnaast ligt er voor een leidinggevende een belangrijke taak om het groepsproces te sturen en door middel van interventies bepaalde beeldvorming te signaleren en indien nodig bij te sturen. (Bosch & Scheve (2004), paragraaf 7, onderstreping en cursief KG.)

Men zou hieruit kunnen afleiden, dat het veel uitmaakt, als de pastor de gewenste verandering in het omgaan met “andersen” begint, door zich zijn eigen overtuigingen en handelen bewust te worden en zo nodig aan te passen. Het zou kunnen, dat hiermee de gehele gemeente een verandering zal inzetten. Hier is de handelingsbereidheid van de pastor van belang. Is de pastor bereid om op deze wijze de “voortrekker” te zijn en deze stappen als handelingsstrategie te kiezen?

5.2.3 Inclusie versus segregatie of aanpassen:

Inclusie heeft eigenlijk altijd te maken met diversiteit: mensen van allerlei pluimage, die al dan niet “mee mogen doen”. Bosch en Scheve schrijven: “Diversiteit heeft (...) enerzijds te maken met het recht van ieder mens om **uniek te zijn** en anderzijds met het recht op **gelijke behandeling**.” Zij zeggen dat groepen nogal eens georiënteerd raken op slechts één van deze principes. Als oplossing komen ook zij met zelfreflectie, maar zeggen dat mensen die noodzaak in eerste instantie vaak niet inzien, omdat diversiteit gezien wordt als een fenomeen waarmee men van buitenaf wordt geconfronteerd (Bosch & Scheve (2004), paragraaf 2).

Mensen die anders zijn worden, zo blijkt uit de resultaten, regelmatig **gesegregeerd** (bijvoorbeeld in eigen Special Alpha voor verstandelijk beperkten (2.01) – hoewel H. in het mannenweekend weer juist zoals hij was, mee kon doen (R2.12); ook de autistische kinderen bij R1 worden geacht niet

⁴⁴ Cees-Willem van Vliet leidde in “omgekeerde inclusie” een gemengd kerkkoor van verstandelijk beperkten en gewone vrijwilligers en deed daar verslag van in zijn masterscriptie.

gewoon mee te kunnen doen met een bijbelclubje (R1.20). Vaker blijkt uit de interviewresultaten, dat mensen “gewoon mee mogen doen”, zie 5.1.6. De handelingsstrategie bestaat dan uit **integratie** of aanpasdwang, wat nogal eens resulteert in een aanwijzing van de dominee hoe je je “gewoon” kunt gedragen (R3.24), of de opmerking dat de pastoraat “moet accepteren dat het haar niet lukt” (R2.28). OF nog extremer: iedereen mag erbij horen, als je maar precies zo doet zoals wij (R4.25). En anders “ga je dat maar ergens anders doen” (R5.19). Wanneer zij worden uitgenodigd om “mee te doen zoals ieder ander”, dan wordt hun in wezen gevraagd om afstand te doen van hun uniciteit.

Als de **uniciteit** van de “andersen” door de respondenten al erkend wordt (in het dichtende meisje van R5 of zelfs het grotere rechtvaardigheidsgevoel van de verstandelijk beperkte H. van R2, de precisie van de autistische W. van R3,) dan wordt deze niet vaak benoemd als werkelijk iets waard, alleen als eigenschap of misschien als compenserende factor voor “hoe raar ze uit de hoek komt” (R5.18). De mensen die “moeilijker anders zijn”, de mensen met autisme, worden soms zelfs benoemd als mensen waar je in al hun uniciteit vreselijke ervaringen mee hebt (R1.21), of extreem rekening mee moet houden (R1.20, R2.25). De meeste gevonden overtuigingen over uniciteit lijken dus te zeggen dat uniek zijn niet gewaardeerd wordt. De keus valt meestal uit in het voordeel van “gelijke rechten” voor allen. Helaas kun je als unieke persoon de rechten van doorsnee mensen niet altijd zo goed gebruiken (zie 5.1.5).

Bij werkelijke inclusie gaat het eerder om “meedoen, precies zoals je bent”, of zelfs “gewaardeerd worden, juist om wie je bent”, en, getuige Bosch en Scheve (bovenstaand), een erkenning dat diversiteit niet van buitenaf komt, maar erbij hoort in de kerk.⁴⁵ Hoe zou de gemeenschap eruit zien, die deze invalshoek en handelingsstrategie in grote mate kiest? Mogelijk laat men zich daar zeer regelmatig door elkaar verrassen.

5.2.4 Een voorbeeld van rekenen op diversiteit

In de interviews komt naar voren (R1.18-19, R4.30, R5.15, R2.03), dat lang niet iedereen de taal in de kerk gemakkelijk begrijpt. Er is een bijbelvertaling in eenvoudige taal op de markt. Er zijn momenteel vieringen voor mensen met een verstandelijke beperking. En er zijn toegankelijke vieringen in kerken-met-stip, waar men extra op ex-gedetineerden is ingesteld. Uit het onderzoek van Hans Snoek (2010, p. 28) blijkt, dat deze kerken ook te maken krijgen met mensen die met psychiatrie te maken hebben, en daklozen. Dat betekent, dat er meer groepen zijn, die behoefte hebben aan eenvoudiger taalgebruik. In de wijze waarop aan hun behoeften tegemoet gekomen wordt, is sprake van diverse vormen van segregatie: de doelgroepen worden uit elkaar gehouden, en de kerkdienst wordt apart gehouden van de reguliere kerkdiensten. Zou men, om de segregatie zo veel mogelijk op te heffen, niet gewoon “kerkdiensten in klare taal” kunnen organiseren op gezette tijden en plaatsen, voor ieder die daar behoefte aan heeft? Ik stel me voor dat ook “gewone” gemeenteleden merken dat de boodschap dan gemakkelijker binnenkomt – net als het kinderpraatje soms veel doet met de volwassenen. Een potentiële doelgroep lijkt me ook die van de buitenkerkelijke mensen, immers ook een groep die momenteel beschouwd wordt als afgescheiden, gesegregeerd, van de binnenkerkelijken. Op deze wijze kan ieder kiezen, en is er ruimte gemaakt voor verschil in

⁴⁵ Zie ook het inmiddels uitgekomen boekje van Schelling (2012) met praktische aanbevelingen in het omgaan met verscheidenheid in de gemeente.

taalbehoefte of taalvoorkeur, maar zonder mensen te veroordelen tot een bepaalde gesegregeerde doelgroep.

5.2.5 Inclusie als ruimte voor ieder om meer zichzelf te zijn

Anneke Groot (2007, paragraaf “de behoeftes van ieder mens”) baseert haar artikel op informatie van de ervaringsdeskundige⁴⁶ Micheline Mason. Ze zegt, dat als we zorgen dat mensen die anders zijn ook mee kunnen doen, dit soms creativiteit en geduld vraagt... maar het levert ons allemaal meer tijd op voor “verbinding, contact, rust en echt zijn”. Want: “wat we vaak al heel jong geleerd hebben, is dat onze diversiteit niet gewaardeerd werd. We zijn aan alle kanten vooral aangemoedigd om ‘normaal’ te zijn. Maar wat is normaal? Normaal is ‘zoals anderen’ en dus níet jezelf en dus niet de diversiteit.” (ibidem, paragraaf “Waarde 8”). Wat Anneke Groot zegt, weerklinkt ook in een gedachte van één van de respondenten, waar het ging over omgaan met anders zijn: “Als je voor jezelf de ruimte niet durft nemen (...), kun je daardoor ook moeilijk ruimte voor een ander maken.” (R1.15, samenvatting KG)

Om de benodigde verandering in de maatschappij te ondersteunen, kan men, aldus Anneke Groot, stilstaan bij de “negen waardes voor inclusie”, en kennisnemen van de eigen gekwetstheid op alle gebieden, waarvan de inclusie ons vraagt om ze aan de includent te bieden (Anneke Groot (2007) paragraaf “De negen waardes voor inclusie”). De “negen waardes” zijn:

1. De waarde van elk mens is onafhankelijk van zijn/haar eigenschappen en onafhankelijk van wat hij/zij bereikt heeft.
2. Ieder mens is in staat te denken en te voelen.
3. Ieder mens heeft recht op communicatie en om gehoord te worden.
4. Alle mensen hebben elkaar nodig.
5. Leren vanuit contact is wezenlijker dan aanleren.
6. Alle mensen hebben steun en vriendschap nodig van mensen van hun eigen leeftijd.
7. Voortgang in leren bereik je door voort te bouwen op dingen die mensen kunnen en niet op wat ze niet kunnen.
8. Diversiteit brengt kracht in alle levende systemen.
9. Samenwerking is belangrijker dan competitie

Door deze principes en elementen van inclusie in zichzelf te onderzoeken, kan men inclusie van binnenuit voelen, ervaren en begrijpen. Als iedereen dit doet, wordt de benodigde verandering gedragen door alle mensen, en gebeurt zij op de juiste manier, aldus Anneke Groot. Hoopvol is daarbij haar gedachte dat “er geen enkele druk achter zit. Je kunt het alleen maar op je eigen manier doen. Je kunt er je leven lang over doen. En elke stap die je zet, maakt het weer een beetje beter.” (Anneke Groot, ibidem, paragraaf “Van buiten af EN van binnen uit”). Zo komen we dus op een visie op inclusie die zich onderscheidt van segregatie en van integratie. Deze visie spreekt van een rustig proces van bewustwording, zonder verwijten. Zo kan ieder mens van binnenuit veranderen door te groeien in het besef dat men ruimte mag nemen om zichzelf te zijn.

5.2.6 Wederzijdsheid:

Wederzijdsheid (zie 4.2.2.C) is een factor die ook te maken heeft met inclusie. Inclusie doet een appel op het gewaarzijn dat je elkaar nodig hebt voor een stabiele gemeenschap, dat je elkaar aanvult, en dat alle ruimte die geschapen wordt voor de behoeften van de één, ook ruimte geven voor de behoeften van de ander (vgl. Anneke Groot, 2007). Deze wederzijdsheid is nog niet zo gemakkelijk te

⁴⁶ Een ervaringsdeskundige is iemand die (in dit geval) zelf leeft met een beperking en hierover in dat opzicht deskundig is.

vinden in de data. Maar het is er wel: “Ik heb er heel hard aan gewerkt om uiteindelijk gewoon de menselijke waardigheid daarin te benadrukken, eh, en dat we het allemaal waard zijn voor elkaar” (R2.14). Desondanks kan een nieuwe handelingsstrategie hier veel veranderen. De theorie van de presentie zou behulpzaam kunnen zijn om meer te leren ontvangen van “andersen”, in plaats van steeds te geven, of zaken te organiseren voor de “andersen”. Ook de Option-methode geeft een attitudetraining die bruikbaar kan zijn om de “anderse” meer op eigen benen te zetten als “expert” over zichzelf, en hem aan het roer te laten van mogelijke acties die rondom hem of haar bedacht worden.

De respondenten hadden goed begrepen, dat onbekend, onbemind maakt, in het geval van de “andersen”. En men denkt creatief in de richting van gelegenheid voor gemeenteleden om meer te leren over de “andersen” en kansen voor “andersen” om over hun afwijking te vertellen. Maar als de “anderse” al te autistisch is, of een psychiatrisch beeld vertoont, dan hebben pastores nogal eens de overtuiging, dat ze hier niet zomaar mee om kunnen gaan. Het lijkt erop, dat mogelijk ook de pastores meer kennis zouden kunnen maken met hun “anderse” gemeenteleden. Wellicht kunnen ze zelf ook laten weten waar ze behoefte aan hebben. Bovendien: een mens is meer dan zijn autisme of zijn bijzondere geest – en ook zijn autisme of zijn geestelijke wereld zijn mogelijk een boeiend landschap om te leren kennen. Geen enkele respondent noemt tot nog toe een expliciet voordeel of talent van de respondent met autisme. Dat heeft mogelijk te maken met de gedachte dat ook de autist “zo gewoon mogelijk” mee kan doen. Dat is dus voor een autistische “anderse” juist niet gewoon, maar integendeel, een aanpassing vanaf zijn unieke manier van zijn. Onder deze omstandigheden wordt zijn unieke zijswijze mogelijk niet gekend.

5.2.7 Te rade gaan bij “andersen”:

Erwin Wieringa zegt dat de mensen die anders zijn, worden gezien als kneuzen, die in de weg lopen, die niet weten hoe het hoort, of dat niet voor elkaar krijgen. Ze compliceren het leven dat al zo ingewikkeld is. Ze hebben niets te bieden. Voor hun eigen bestwil kunnen ze maar beter niet willen meedoen. Hij vult aan: “Dat deze mensen daarmee gedoemd zijn tot een onvervuld bestaan in de marge van de samenleving wordt gemakshalve buiten beschouwing gelaten.” (Wieringa (2009), p. 1). Bolsenbroek & van Houten (2010, p. 76) voegen hieraan toe, dat participatie een kwestie van mentaliteit is: “mensen met beperkingen geloven, onder invloed van de maatschappelijke beeldvorming, zelf dikwijls ook niet dat het mogelijk is op de arbeidsmarkt te participeren. Deze opvatting maakt zichzelf waar[.]”. En wat hier over arbeidsparticipatie gezegd wordt, is ook ter harte te nemen voor kerkelijke participatie. Als we ook hier te rade gaan bij de “andersen” zelf, wil ik een schema tonen uit Bolsenbroek & van Houten (2010, p. 28, nummering tabel KG), dat voor een groot deel ontleend is aan dat van de UPIAS (the Union of the Physically Impaired Against Segregation, 1976), waar de huidige situatie wordt voorgesteld als “individueel model”, en de gewenste situatie als “sociaal model” (zie tabel 3), waarin een beperking gezien wordt als een sociaal probleem; wellicht kunnen zowel beperking als andere vormen van anders zijn zo worden gezien. Aan tabel 3 is te zien, dat de antwoorden van de respondenten aan beide kanten van het schema in te delen zijn, met andere woorden, dat er (in de ogen van de “andersen”) nog iets te winnen is op gebied van inclusie. De resultaten in 4.2 kunnen in deze tabel worden “opgezocht”. Dan wordt bijvoorbeeld 4.2.2.A en 4.2.4.B (angst, weerstand en onbegrip), en 4.2.4.D (niet meer bereid “andersen” op te nemen als te lastig) factoren die te maken hebben met *discriminatie* (tabel 3:7). Over het “wij en zij”-gehalte (tabel 3:4) kan ik niet zoveel zeggen, omdat de vraagstelling van dit onderzoek al wij-zij van

opzet is, omdat “andersen” als een aparte categorie wordt voorgesteld (zie opmerking hierover in 2.2 en 6.1). In 1.1.2C (eenrichtingsverkeer) worden diverse punten van tabel 3 aangeraakt: punt 2, 3, 4, 5, 8, 9.

Interessant ook, het laatste item in het sociale model erover spreekt, dat de houding ten opzichte van “andersen” dient te veranderen. Zoals bovenstaand te besproken is, heeft houding/attitude alles te maken met overtuigingen (2.3.3) en met ruimte om zichzelf te zijn.

Individueel model		Sociaal model
1. Een beperking is een individueel probleem	→	Een beperking is een sociaal probleem
2. Verschillen in mogelijkheden zijn tekortkomingen	→	Verschillen in mogelijkheden zijn voordelen
3. Focus op tekorten	→	Focus op talenten
4. Wij en zij: uitsluiting en tolerantie	→	Wij allemaal: inclusie en waardering
5. De samenleving bepaalt voor mensen met beperkingen	→	Mensen met beperkingen bepalen zelf
6. Professionals weten hoe het moet	→	Ervaringsdeskundigen hebben andersoortige kennis dan professionals
7. Een negatieve houding naar mensen met beperkingen wordt toegeschreven aan vooroordelen (intrapsychische categorie)	→	Een negatieve houding naar mensen met beperkingen wordt gekenmerkt als discriminatie (heeft juridische consequenties)
8. Gebaseerd op zorg en liefdadigheid	→	Gebaseerd op rechten
9. Patiënt of cliënt	→	Burger
10. Instelling-georiënteerd	→	Community georiënteerd
11. Medisch model van beperking: behandeling en beheersing	→	Sociaal model van beperking: verander de omgeving en de houding

Tabel 3: Het individuele model en het sociale model van beperkingen.

5.2.8 Conclusie

In deze paragrafen zijn bestaande handelingsstrategieën van de respondenten en hun gemeentes, en richtingen voor nieuwe handelingsstrategieën besproken, over diverse mechanismes die met inclusie te maken hebben:

- zichtbaarheid, contrast en stereotypering,
- houding, gedrag en opvattingen van de pastor als voortrekker bij het geven van betekenis aan verschillen,
- segregatie en integratie versus inclusie,
- het recht om uniek te zijn EN om gelijk behandeld te worden,
- ruimte voor iedereen om zichzelf te zijn: inclusie van binnenuit ervaren en begrijpen,
- wederzijdsheid, zich laten ontvangen, kennismaking
- “anders zijn” als sociaal probleem van de hele gemeenschap

Samenvattend kunnen we zien, dat de bewegingen tussen pastor, gemeenschap en de mens die anders is, kritisch belicht kunnen worden door de theorie rondom inclusie en diversiteit. Uit de data (zie 4.2) komt duidelijk naar voren dat de gelijkwaardigheid van mensen die anders zijn, en hun uniciteit, onder druk staan. Maar ook wordt de energie die het aanpassen de gemeenschap kost, zichtbaar. De huidige handelingsstrategie heeft met name een eenrichtingskarakter, en is erop gericht dat de “anderse” zich aanpast of gesegregeerd wordt. De pastor kan veel betekenissen in het

proces tussen “anderse” en gemeenschap, door als *voortrekker* zichzelf te onthouden van stereotypering, angstige bescherming van de status quo, en door de uniciteit van de “anderse” te leren kennen en waarderen. Daarnaast is het wellicht een goed idee als de pastor meer leert over het ware karakter van inclusie: een samenleving waar voor iedereen meer ruimte is om zichzelf te zijn.

5.3 Aanbevelingen

Om de relatie met “andersen” in de kerk te verbeteren, zijn er op basis van de resultaten en discussie, een aantal eerste aanbevelingen te geven, ondanks het kleine bestek van dit onderzoek.

Om de positie van “andersen” te kunnen verbeteren

Als eerste stap op weg naar verandering, lijkt het binnen de gemeente, maar ook voor de pastor, van belang om zich vrijuit de negatieve overtuigingen over “andersen” bewust te worden, te accepteren, te benoemen, en ze niet uit de weg te gaan (zie 5.1.1). Een suggestie om hieraan te werken is om de eigen gekwetstheid op gebied van “jezelf kunnen zijn” te erkennen en te verwerken (zie 5.2.5.).

Effectiever als inspirator voor verandering

Om zich gelukkiger in hun werk te voelen, maar ook om effectiever en meer handelingsbereid te zijn als inspirator voor veranderingen in de gemeente (bijvoorbeeld op gebied van omgaan met “andersen”), is het voor pastores belangrijk om zich bewust te worden van ongelukkige gevoelens die hun werk (rondom “andersen”) soms oproept, zoals moedeloosheid, boosheid, verdriet, schaamte, irritatie. Een van de overtuigingen die regelmatig lijkt te voor te komen in de data, is dat de respondent ongelukkig moet zijn, omdat het niet gaat zoals hij wil. Als pastores leren zich te (laten) bevragen over hun ongelukkige gevoelens, zullen hun onderliggende overtuigingen aan het licht komen, zodat de bijbehorende gevoelens kunnen worden losgelaten. (5.1.3; 5.1.4). Er zijn diverse methodes die dit werk met overtuigingen kunnen ondersteunen. De Option-methode is er een van, waarbij de bij behorende attitude van de vragensteller zorgt voor een effectief onderzoeksklimaat. Nadeel is, dat er in Nederland weinig docenten zijn tot nu toe.

Effectieve overtuigingen voor inclusie

Om inclusie te bevorderen, dient men zich te realiseren dat overtuigingen dat mensen (of handelingen) goed, humoristisch, verrijkend, of gelijkwaardig zijn, tot goede gevoelens leiden, en tot inclusie. En dat overtuigingen dat mensen (of handelingen) minderwaardig, of raar, of verkeerd zijn.... leiden tot een grotere afstand tussen mensen, en tot minder inclusie. (5.1.8) Het werken aan verandering en bevragen van overtuigingen is dus van directe invloed op de mogelijkheden voor inclusie.

Effectiever handelingsbereidheid oproepen

Als invalshoek om met “andersen” om te gaan (of met andere gemeenteleden die een uitdaging vormen), is de *creatieve* benadering mogelijk effectief. In de interviews is deze opgeroepen door de vraag “wat zou je de “anderse” gunnen?”. Deze benadering blijkt een mentale ombuiging te geven, en het lijkt erop dat pastores zich op dat moment ook competentier voelen om met “andersen” om te gaan (5.1.5). Nader onderzoek is nodig om (het effect van) deze benadering verder te bestuderen.

Respectvol omgaan met “andersen”

De theorie van de presentie reikt aan dat men verschil moet onderkennen, en bereid moet zijn zichzelf door de ander die “anders” is, te laten veranderen. Op deze wijze respecteert men de verschillen, men laat zich erdoor verrassen, wellicht geniet men ervan. Tegelijkertijd dwingt men niet eenzijdig die “anderse” tot aanpassing aan de grote groep. (5.1.7, 5.2.1; 5.2.3, 5.2.4)

Een vorm van respect voor verschil is als men aandacht houdt voor wederzijdsheid: men veronderstelt gelijkwaardigheid in het geven en ontvangen tussen zichzelf en de “anderse”. De theorie van de presentie zowel als de Option-methode kunnen handreikingen doen om deze wederzijdsheid te bereiken. Zie 5.2.4.

Respect voor de verschillen kan ook tot uitdrukking komen in de organisatie van “kerkdiensten in klare taal” als standaard onderdeel van het aanbod, wellicht op de wijze waarop kerken zowel een klassieke dienst, als een dienst met begeleiding van band of combo aanbieden. (5.2.3) Uiteraard is ook voor een dergelijk initiatief nader onderzoek nodig: hoe staan de doelgroepen ertegenover? Welke zaken zijn essentieel als het om klare taal gaat? Hoe zorgt men dat de dienst desondanks niet “plat” of kinderachtig wordt?

De Pastor als voortrekker voor inclusie

De pastor heeft een *voortrekkersrol* in het geven van betekenis aan verschillen en heeft hierbij mogelijk de taak om zelf zijn overtuigingen over “andersen” bewust te worden en zo nodig te veranderen. Hier wordt een groot beroep gedaan op de handelingsbereidheid van de pastor. Anderzijds heeft de pastor met de overige aanbevelingen in de hand, meer gereedschap in handen om zich met succes tot voorbeeld te vormen (5.2.2). Wel lijkt het zinnig als de pastor meer leert over het ware karakter van inclusie: een samenleving waarin er voor iedereen meer ruimte is om zichzelf te zijn (5.2.4). De aanbeveling van Anneke Groot om daarbij kennis te nemen van de eigen gekwetstheid op gebied van diversiteit, en van de negen waarden voor inclusie, en de denkwijze van de UPIAS (zie 5.2.7) dat “anders zijn” een sociaal probleem is, kunnen wellicht behulpzaam zijn. Nader onderzoek is nodig naar de bruikbaarheid hiervan en de wijze waarop dit kan worden toegepast.

Pastores opleiden voor inclusie

Het lijkt zinnig om op de theologieopleidingen de pastores te leren hoe zij zich bewust kunnen worden en kunnen omgaan met negatieve gevoelens en hoe zij deze kunnen onderzoeken om de onderliggende overtuigingen te ontdekken. Daartoe is het ook nodig, dat de opleiding een klimaat creëert dat overeenkomt met de onvoorwaardelijkheid van presentie en Option-methode.

Daarnaast moeten aankomende pastores leren wat inclusie is, en hoe men inclusie in de gemeente zo effectief mogelijk kan bevorderen. Daarbij hoort ook, het zoeken en kiezen van inclusiebestendige theologische overtuigingen en strategieën (4.2.4.E). In de opleiding zelf kan men als ondersteuning een klimaat scheppen waarin er zo goed mogelijk ruimte is voor ieder om zichzelf te zijn, en waarin men zich bewust wordt van de eigen ervaringen en overtuigingen rondom diversiteit, en tegelijkertijd leert om oordelen over zichzelf en anderen los te laten. Voor de opleiding zal men hiertoe nieuw curriculum moeten ontwikkelen. Het werk van Johan Smit (2011) op dit gebied kan daaraan een belangrijke bijdrage leveren.

Kerkelijke richtlijn over inclusie

Meerdere respondenten hebben aangegeven dat ze met lege handen staan als het gaat om mensen met psychiatrische aandoeningen (5.2.6). Meerdere respondenten laten zien, dat zij moeite hebben om aan het autisme voorbij de kijken bij het omgaan met autistische gemeenteleden (4.2.2.D).⁴⁷

Meerdere respondenten hebben ook aangegeven, dat zij ondersteuning zoeken vanuit de overkoepelende kerk (4.2.3.B). In navolging van het onderzoek *Ruimte voor Anderszijn* van Hans Snoek (2010), wil ik zijn aanbeveling overnemen om een kerkelijke richtlijn op te stellen voor de omgang met mensen uit de geestelijke gezondheidszorg die men in de gemeenschap aantreft. Wellicht kan deze richtlijn onderdeel vormen van een richtlijn met aanbevelingen over inclusie en het omgaan met alle mogelijke vormen van diversiteit.

6 Reflectie op de onderzoeksgang

6.1 Onderzoeksgang

Ik ben de interviews ingegaan, en het hele onderzoek ingegaan, met als ingang dat sommige groepen mensen onvoldoende aansluiting vinden in de protestantse kerken. Dit gegeven kwam meerdere malen voorbij in toevallig leesvoer, en ook in het contact met pastورانten. Ik heb het opgemerkt omdat ik er zelf een gevoeligheid voor had, want ik had mezelf als “informant” kunnen opnemen voor dit onderzoek die in het verleden – en eigenlijk nu nog steeds – moeite heeft met het gemakkelijk instromen en verblijven in de kerkelijke gemeenschap. Deze gevoeligheid brengt ook een bias voort, waardoor het onderzoek ook zal zijn beïnvloed. Ik merk het zelf aan de suggestievere vragen die ik soms stelde op het moment dat iemand er al te duidelijk vanuit ging dat een persoon die anders was, niks kon bijdragen bijvoorbeeld. Zoals het moment waarop ik vraag aan R2: “Dus je gaat ervan uit dat (de pastoran met autisme) geen aanpassing doet?” Enerzijds komt die informatie rechtstreeks tevoorschijn uit wat de respondent zojuist beweerd heeft, maar ik denk dat het interviewtechnisch keuriger was geweest als ik zijn verhaal gewoon had laten staan zoals het stond, of de vraag op een meer open manier gesteld had.

Zoals ik in 2.2 aangeef, suggereer ik met de interviewvragen van het onderzoek al, dat er “andersen” bestaan in de kerkgemeenschap, en dat zij mensen zijn om mee “om te gaan”, wat ook “lastig” kan zijn (zie bijlage 4). Dat kan de antwoorden navenant beïnvloed hebben. Bij observatie van de praktijk, of andersoortige onderzoeken, zou deze factor niet zijn opgetreden. Een ander factor van belang is de leeftijd van de respondenten, die dus ook opgegroeid zijn in een meer verzuilde samenleving waarin “andersen” nog eerder als “patiënt” of “cliënt” werden gezien, dan als medeburger met gelijke rechten. Daarom zegt dit onderzoek mogelijk niet hoe het is in de breedte van de kerk. Anderzijds is de Protestantse Kerk Nederland en haar “staf” relatief vergrijsd; 25% van de huidige kerkelijk medewerkers gaat binnen 5 jaar met pensioen. In die zin zou het onderzoek wel weer representatief kunnen zijn.

Hoewel ik weliswaar met halfgestructureerde interviews heb gewerkt, die zeker een sturende invloed zullen hebben gehad, heb ik vervolgens bij het ontvangen van de antwoorden en zeker bij het analyseren, nogal “kaal” kunnen kijken. Ik bedoel daarmee: ik heb in eerste instantie niet gelabeld

⁴⁷ Er is relatief weinig Nederlandse literatuur over autisme in de kerk verkrijgbaar. Ik verwijs naar Annemieke Kelder (2010) en Gerritsen (2011) en de literatuurlijsten van beiden.

met een eerder opgestelde set thema's of labels, maar ik heb elke interviewdeel samengevat en een eigen woordlabel gegeven. Daarna heb ik pas gekeken wat ik ontvangen had. Dat gaf wel een poos grote mistigheid voor mezelf. Maar dit "kale kijken", zo valt me in, heeft wel verwantschap met de attitudemethodes theorie van de presentie en Option-methode. En ik ben verrast hoe sterk de achteraf door mij uitgezochte literatuurinformatie over inclusie, diversiteit en anders zijn, terug te vinden is in de "kaal" geoogste resultaten.

Het labelen heb ik vervolgens gedaan vanuit de onderzoeksvraag en deelvragen, en door te kijken naar wat er in elk stukje interview gezegd wordt. Daarbij heb ik gekeken met de ogen die zochten naar de interactie tussen predikant, gemeenschap, en mens die anders is. Ik heb ook gekeken naar de overtuigingen die ik bij de respondenten direct kon "knippen" uit wat ze zeiden, of via logische deductie kon vermoeden (bijvoorbeeld "als een gemeentelid geen aansluiting vindt, is dat iets om verdrietig over te zijn". (zie bijlage 8).

De respondenten, die uit mijn bredere netwerk kwamen, kenden elkaar in principe niet, en zeker niet via mij. Van de respondenten had ik tevoren de indruk dat zij consciëntieus nadachten. Maar ik kende niet hun gedachten en gevoelens over het omgaan met mensen die anders zijn in de kerkgemeenschap. Dat ik de mensen enigszins tot wat beter kende, heeft denk ik geen compromitterende invloed op dit onderzoek (tenzij we ervan uitgaan dat de selectie "mensen die ik ken" een bepaalde bias vertoont OMDAT ik ze ken. Dat zou kunnen, hoewel ik de indruk heb dat ze behoorlijk eerlijk gesproken hebben). Wel heb ik het gevoel dat ik iets beter van te voren wist hoe ik met elke persoon kon praten. En dat brengt denk ik een voordeel, in zoverre dat mijn eventuele onhandigheid dan minder de voortgang van het gesprek verstoort, en ik hen zelfs mogelijk meer heb kunnen uitnodigen tot zo eerlijk mogelijke antwoorden.

Bij het verwerken van de resultaten en de literatuur, en bij het opnieuw schrijven aan dit onderzoeksverslag, heb ik de deelvragen, die naar het antwoord op mijn onderzoeksvraag leiden, aangepast. Baarda (2009) zegt, dat het wel vaker nodig is om achteraf de deelvragen voor een onderzoek aan te passen (pag. 307). Ik heb ervaren dat dat klopt, omdat er tijdens het uitvoeren van het onderzoek voortschrijdend inzicht ontstaat in relevantie, verbanden en mogelijkheden. De deelvragen zijn ook aangepast na het bestuderen van de theorie, zodat ze daar beter op aansloten. Ook de onderzoeksvraag is onder invloed van voortschrijdend inzicht steeds verder aangescherpt, zodat hij uitdrukte wat ik werkelijk probeerde te onderzoeken.

6.2 Leeropbrengst

Ik heb genoten van de respondenten en hun openheid, hun verhaal. Ik heb geleerd van hun verhaal, in de zin dat dit een kans is om wat dieper naar de "achterkant" van het vak te kijken. In het interviewen heb ik gezien dat het uitmaakt en belangrijk is, om een proefinterview te doen – pas in de praktijk van het gesprek blijkt hoe de interviewvragen uitwerken, en hoe ik me beweeg in het interview. Ik heb opnieuw geprobeerd hoe opwindend en inspirerend onderzoek doen kan zijn – en hoe ongelooflijk veel werk erin kan gaan zitten!

De vaardigheidscompetenties waaraan ik gewerkt heb bij dit onderzoek is: het toepassen van inzichten, theorieën, concepten en onderzoeksresultaten. Daarbij hoort naar mijn idee ook de kritische weging van wat in de literatuur te vinden is. Ik heb soms door schade en schande geleerd

hoe belangrijk het is om direct de gegevens van de bronnen systematisch vast te leggen. De inzichten die ik heb verwoord, lagen met name op het gebied van de pastorale en missionaire competenties. Ik denk dat ik bijgedragen heb (binnen alle bescheidenheid van een klein onderzoekje) aan het pastorale handelingsrepertoire en aan de manieren van denken over pastoraat. Het missionaire aspect is daar eigenlijk een afgeleide van: als de kerk gebruiksvriendelijker en toegankelijker is voor mensen van “anderse” pluimage, zullen zij zich eerder tot de kerk wenden en er blijven.

Creativiteit en complexiteit in handelen: mijn handelen was zodanig complex, dat ik er af en toe volledig de weg in kwijtraakte. Dat heeft in eerste instantie ook wel te maken gehad met de door de school gemaakte keuzes op gebied van begeleiding. Naar mijn idee heb ik echt veel te weinig inhoudelijke feedback gehad, hulp om me te oriënteren, en informatie over de uiteindelijk gewenste vorm. Telkens opnieuw moest ik me in elk geval oriënteren aan “wat is onderzoek ook weer? Wat is mijn onderzoeksvraag ook weer? Wat is een resultaat, wat is een conclusie? En hoe kom ik van de ene naar de andere?” Ik heb nog maar weer eens ingezien, dat ik als hulp vragen niet goed lukt, nogal eens eigen oplossingen bedenkt. In het onderhavige geval heeft dat vorig jaar geleid tot heel veel extra werk. Ik heb ook opnieuw gezien, dat als ik onzeker ben, mijn werk een grote hoeveelheid overkill gaat vertonen, in een poging om aan alle feedback en opmerkingen volledig te voldoen. Tegelijkertijd heb ik genoten van de complexiteit van denken, waarbij ik zoveel verschillende gegevens tegelijk in het hoofd had, en ermee kon puzzelen, kon bedenken hoe ik kon komen tot interessante vergelijkingen of overzichten.

De keuze om het onderzoek open en “complex” te willen doen, had te maken met het willen zien van een groter patroon, dat ik gezien heb en ook zeer duidelijk in de literatuur (over diversiteit in andere contexten) bevestigd heb gekregen. Ik heb geleerd om als het ware mijn geest te ontspannen ook al is er momenteel chaos. Ik heb geleerd om niet in paniek te raken maar gewoon “methodisch en reflectief” alle stappen rondom labelen en analyseren te blijven zetten in de hoop en het vertrouwen dat er op een gegeven moment een opbrengst zal zijn (of een helder beschreven niet-opbrengst). Creatief vind ik mijn handelen ook, bijvoorbeeld toen ik mijn opzet veranderde, of beter vaststelde, terwijl het proefinterview bezig was, onder invloed van wat daar gebeurde.

Ik heb van lieverlee zeker het nut geleerd van focus en beperking. In mijn hang naar “breed” en “niet uitsluiten”, maakte ik met name het betrekken van de theorie op de gevonden data, lastiger. Ik heb gaandeweg besloten om beschrijving en gebruik van de inzichten vanuit de Presentiebenadering sterk te beperken. Ik heb gaandeweg beter begrepen hoe elke theorie een hele denkwereld met zich meebrengt, waardoor het lastig is om theorieën, door elkaar te gebruiken. Wat ik daarbij de theorieën rond inclusie eventueel aan geweld aangedaan heb, weet ik niet. Wel weet ik, dat iemand als Anneke Groot zowel schrijft over inclusie als over methodes afgeleid van de Option-methode.

Ik zou het leuk vinden om nog meer onderzoek van dit type te doen. En ook heb ik me gerealiseerd dat met het nu geoogste materiaal nog veel meer analyse mogelijk is. Ik begrijp, hoe onderzoekers komen tot meerdere artikelen naar aanleiding van één onderzoek: dat voorkomt, dat ze alle denklijnen tegelijk moeten uitwerken. Ik denk dat ik dat in mijn opwindende in het onderhavige stuk soms wel heb gedaan.

7 Reflectie in het licht van het hermeneutisch criterium.

Dit onderzoek laat zien, dat de theologische onderbouwing die een predikant aanhoudt, verband houdt met de houdingen of handelingen die de predikant bedenkt in het omgaan met mensen die anders zijn (zie 4.2.6B). En daarnaast hebben we gezien hoe verschillende theologische overtuigingen inclusiever of minder inclusief werken. Daarom zou ik op zoek willen gaan naar theologische overtuigingen die behulpzaam zijn bij het inclusieproces, en die passen bij onze postmoderne sensibilititeiten. Welke bijbelse gedachten kunnen helpen bij de inclusie van mensen die anders zijn? In dit onderzoek zijn een heel aantal verschillende “andersen” genoemd. Er is sprake van mensen met een andere geest, een andere leefstijl, een andere psyche, een ander geloof, een andere seksuele geaardheid. Toevallig, of minder toevallig, niet van iemand met een verschillend lichaam.

De eerste gedachte die in me opkomt is: “U was het die mij weefde in de buik van mijn moeder... wonderbaarlijk is wat u gemaakt hebt” (Ps. 139:13, 14)⁴⁸ en daarbij wil ik dan onderstrepen, dat dit geldt, óók voor degene die met een bijzonder lichaam geboren wordt, of met een bijzondere geest. Dat wil zoveel zeggen als: tot in het diepst van je ziel mag je weten dat God er vanaf het allerprilste begin al bij was toen je ontstond, en dat iedere haar op je hoofd is geteld. Daarbij bedoel ik niet, dat iemand geen behandeling of genezing zou moeten nastreven, of zelfs maar, dat elke beperking door God gewild is. Wel wil ik er van uit gaan, dat we niet kunnen weten wat de hemelse bedoeling is achter de verschillen in mensen. En we horen dat de hemelse bedoeling voor ieder mens is, dat wij gemaakt zijn naar Gods beeld (Gen. 1:26) en dat wij met elkaar één lichaam vormen (1Cor. 12:12-26).

Mensen met een lichamelijke beperking zijn vaak het ongelukkigst over hun lichaam wegens de opmerkingen van anderen (Bennett, 2009). En wat er ook met mensen gebeurt aan trauma, hun levensgeluk herstelt zich vaak wel weer (ibidem). Maar onze voorzieningen, wetten en diaconale interventies zijn nog gebaseerd op oude aannames over een blijvend verlaagd levensgeluk. Nu we uit onderzoek kunnen weten dat nergens bijhoren een veel grotere invloed heeft op levensgeluk dan een beperking hebben (Baumeister & Leary, 1995), moeten we daar dan niet naar gaan leven? Indien we de hier genoemde bijbelse gedachten erbij houden, helpen die ons wellicht om de verschillen juist te waarderen.

Deze gedachte wil ik naast Jezus’ uitspraak leggen “alles wat jullie gedaan hebben voor een van de onaanzienlijksten van mijn broeders of zusters, dat hebben jullie voor mij gedaan” (Mat 25:40). Het spreekt me aan, om in het gelaat, het voorkomen, het verdriet, de geloofstwijfel, de geaardheid, en zelfs in de zoektocht langs vuilnisbakken van de ander, Jezus te willen zien. De confronterende ander, de ten diepste verschillende, maar ten diepste ook zo eendere ander, als vleesgeworden God.

Problematisch is, dat bijbelse uitspraken als Mt. 25:40, al veel gebruikt zijn in eerdere contexten, waarbij de burgerschapsgedachte over mensen met een beperking bepaald nog niet aan de orde

⁴⁸ Voluit: U was het die mijn nieren vormde / die mij weefde in de buik van mijn moeder. /

Ik loof u voor het ontzaglijke wonder van mijn bestaan, / wonderbaarlijk is wat u gemaakt hebt. / Ik weet het, tot in het diepst van mijn ziel.

was. Deze uitspraak voedde dan de gedachte van het eenrichtingsverkeer, die ik ook in dit onderzoek ben tegengekomen (4.2.2.C). De minsten, dat zijn die anderen, die zielig zijn, en hen ga je bijstaan met zorg en liefde.

Maar een tweede gedachte is, dat als mensen in de moederschoot bewust zo geweven zijn als ze zijn, dan betekent dat ook, dat degene die de “anderse” beeltenis van Jezus niet goed behandelt, óók bedoeld is zoals hij is. De verstarde gelovige, of de persoon die zich afwendt uit angst het verkeerd te doen, of de persoon die een akelige opmerking maakt over een kind dat geluiden maakt, ook bij hun leven en ontstaan is God nabij.⁴⁹ Juist tegenwoordig komen we er steeds meer achter, dat bijvoorbeeld een aanleg voor angst, of introvert zijn, of star, inderdaad in de vormen en functies van de hersenen is vastgelegd.

Uiteindelijk komen we dan toch weer bij “Jezus houdt van iedereen evenveel”, de titel van dit onderzoek. In Gods ogen zijn we allemaal oké – en allemaal missen we op zijn tijd ons doel. Maar hoe komt het, dat dit dan in de kerk niet zo goed voelbaar is voor mensen die anders zijn? En hoe is het mogelijk, dat de kerkgemeenschappen gewoon dóórleven terwijl deze toch wel grote discrepantie tussen dogma en praktijk bestaat?

Mogelijk komt het juist door de meer dan hoge eisen die de bijbel aan ons stelt. Het visioen van het Koninkrijk kan lokken, maar de bestudering van al die honderden verfijnde aanwijzingen in de bijbel, over naastenliefde, loyaliteit aan God, en leven zoals een heilige betaamt... die kan wellicht ook moedeloos maken, of aanzetten tot een soort dissociatie. Met “dissociatie” bedoel ik een loskoppelen van het besef, het pijnlijke gevoel, dat behoort bij gedurig tekort schieten. Het is een vergelijkbare beweging die je moet maken om in het Westen te kunnen leven en studeren terwijl in andere delen van de wereld jouw geld het verschil zou maken tussen leven of dood. Het is alsof je geschapen bent om altijd je doel te missen. Wie lukt het nou wel?

Zou het dan helpend zijn als we de iets met die dissociatie doen? In dit onderzoek kwam naar voren, dat de discrepantie tussen bijbelse richtlijnen en dagelijkse praktijk, niet hardop erkend wordt (4.2.4.C). Dat dit een van de dingen is, die het lastig maken om te gaan met mensen die anders zijn. Om de discrepantie weer bespreekbaar te maken is het nodig, dat de koppeling (de “associatie”) weer ontstaat, anders kan er zeker niet gemakkelijk iets veranderen. Misschien bestaat liefhebben van jezelf, zoals je je naaste zou liefhebben, er wel uit dat je het gewoon toegeeft. “Ik ben bang.” “Ik wil geen rekening houden met de ander.” “ik vind haar niet lekker ruiken”. “Ik versta hem niet.” De Option-methode zegt dat “een ander liefhebben” gelijk staat aan “gelukkig zijn met de ander”. En dat levensgeluk op zes basismanieren te bereiken is.⁵⁰ Ik noem er een paar. Je kunt gewoon besluiten van iemand te houden. Je kunt ook vertrekken vanuit een grote dankbaarheid, vanuit blij zijn met de ander. Maar ook werkt het, als je kiest om authentiek jezelf te zijn. Niet ontkennen wie we zijn en wat we voelen, maar dat volledig mogen leven, erkennen. Als we elkaar vertellen wat we werkelijk denken en voelen, het mooie en het minder mooie, dan geeft dat toenadering. Jezelf in alle echtheid laten zien is, volgens de Option-methode, dus een manier om je naaste lief te hebben. Wellicht ligt hier ook een verband met de heilzame werking van de biecht, waarvan niet zo lang geleden nog

⁴⁹ Ja en zeker ook bij leven en ontstaan van de predikant...

⁵⁰ Zie Kaufman(1999) – het hele boek is een toelichting van deze zes wegen.

pogingen zijn gedaan die in de Protestantse kerk weer in gebruik te nemen.⁵¹ Toenadering naar God en de naaste, omdat je in alles wat je bent en denkt, gekend bent en aanvaard (R1.02). Juist het verbergen van wat je vindt dat je niet mag zijn, geeft vaak de scherpe reacties, de verdedigende mechanismen, de afweer.

En het verbergen van wie je bent en wat je denkt, van je innerlijke pijn en schaamte, kan veel vormen aannemen: druk gedrag, een *workaholic* worden, of een “*kerkaholic*”, verslaving, intellectualisme, theologische starheid, legalisme, onechte vriendelijkheid, afstandelijkheid, de baas spelen, een superpersoonlijkheid ontwikkelen, emotionele afhankelijkheid (Innes, (s.d.), vertaling KG). Het begon al bij Adam, die zijn naaktheid bedekte en zich verstopte, omdat hij wist dat hij Gods voorschrift overtreden had (Gen 3:8). En Jezus bracht tegenwicht en nodigde ons uit om niet langer in de duisternis te wandelen; hij oordeelt niet met menselijke maatstaven en herinnert ons eraan dat de waarheid ons bevrijdt (Joh. 8:12, 15, 32).⁵² Ik hoop dat dit onderzoek een klein steentje zal bijdragen aan die bevrijding voor alle mensen in de kerkgemeenschap.

8 Slotwoord

Dit werkstuk verwijst naar een visioen van mijzelf. Ik heb twintig jaar geleden mogen kennismaken met vormen van bewustwording en het non-directief werken met overtuigingen. Inmiddels heb ik van deze materie mijn werk gemaakt: in individuele gesprekken en in trainingen ben ik er telkens getuige van, hoe levensveranderend dit werk met overtuigingen en attitude kan zijn. Met name in de omgang met mensen of onderwerpen die men in het leven als lastig ervaart, kan deze vaardigheid veel brengen. Tegelijkertijd heeft dit werk me gevoelig gemaakt voor het gebruik van overtuigingen in de praktijk van alledag, en momenten waarop men daarbij niet consequent is. Stap voor stap zie ik nu de inzichten die ik ooit verworven heb, de kerken binnenstromen. Onlangs was ik op een introductiebijeenkomst voor de opleiding Geestelijke Begeleiding, waar ik pastores ontmoet hoorde vertellen wat een enorme ontdekking de nieuw aangeleerde non-directieve attitude was, en hoe veel de bewustwording hen gebracht had. Dit is wat ik meer pastores toe-wens, maar dan voor hun werk in de dagelijkse praktijk van omgang met mensen, “anders” en “gewoon”.

Maar dit werkstuk verwijst ook naar een visioen voor de samenleving en de kerk in het bijzonder – waar mensen samenleven, en iedereen “anders” is, en iedereen “gewoon”. Een koninkrijk op aarde, waar meer liefde zal zijn, meer ruimte en echtheid, en minder angst en verhulling. Wellicht is ook dit “koninkrijk” al onder ons, indien we met vernieuwde ogen kijken.

⁵¹ Dat was een initiatief van ds. Hans Kronenburg, zie Kronenburg (2012).

⁵² Het laatste vers is enigszins buiten context gebruikt.

9 Literatuurlijst

Baarda, D., Goede, M. de, & Teunissen, J. (2009). *Basisboek kwalitatief onderzoek: handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. 2^e druk. Groningen: Noordhoff.

Baart, A.J. (2006). *Een theorie van de presentie*. 3^e vermeerderde druk. Utrecht: Lemma.

Baumeister, R.F., & Leary, M.R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117, 497-529.

Begrippenlijst diversiteit. Geraadpleegd 13 mei 2012 via
http://www.invoorzorg.nl/docs/ivz/toolbox/bijlage_begrippenlijst.pdf

Begrippenlijst Sociaal-Cultureel Volwassenenwerk. Geraadpleegd 2 juni 2012 via
<http://www.fov.be/IMG/doc/begrippenlijst.doc>

Bennett, Drake (2009, May 10). Perfectly Happy: The new science of measuring happiness has transformed self-help. Now scholars suggest it could transform society. The Boston Globe.
Geraadpleegd via:
http://www.boston.com/bostonglobe/ideas/articles/2009/05/10/perfectly_happy/?page=1

Bentley, Jane & Paynter, Neil (2011). *Around a Thin Place: An Iona Pilgrimage Guide*. Glasgow: Wild Goose Publications. Geraadpleegd via <http://www.iona.org.uk/news.php?id=261>

Bolsenbroek, Anouk & Houten, Douwe van (2010). *Werken aan een inclusieve samenleving: goede praktijken*. 1^e druk. Amsterdam: Nelissen.

Bosch, Jolanda & Scheve, Sigrun (juli 2004). Beter werken met diversiteit: een eerste stap. *Tijdschrift voor thema gecentreerde interactie*, juli 2004 (11), geraadpleegd via:
[http://www.art1.nl/artikel/6630-Beter werken met diversiteit een eerste stap](http://www.art1.nl/artikel/6630-Beter_werken_met_diversiteit_een_eerste_stap) (derhalve zonder paginering), mei 2012.

Brochure Kerken met Stip. Geraadpleegd 25 januari 2012 via
<http://www.kerkenmetstip.nl/userfiles/2010%20Brochure.doc>

Caluwé, Léon de & Vermaak, Hans (2006). *Leren veranderen: een handboek voor de veranderkundige*. 2^e geheel herziene druk. Deventer: Kluwer.

Elhorst, Wielie & Mikkers, Tom, samenstellers (2011). *Coming out churches*. Zoetermeer: Meinema.

Evans, Mandy (1990). *Travelling Free*. Desert Hot Springs, CA, USA: Yes You Can Press.

Evans, Mandy (2004). *Emotional Options*. S.I., USA: Morgan James Publishing.

Finkelstein, Victor (1980). *Attitudes and Disabled People: Issues for Discussion*. International Exchange of Information in Rehabilitation, Monograph 5. New York, NY, USA: World Rehabilitation Fund, Inc. Geraadpleegd 24 april 2012 via <http://www.leeds.ac.uk/disability-studies/archiveuk/finkelstein/attitudes.pdf>

Gerritsen, K, red. (2011). *Reader over autisme en geloof in de kerk, samengesteld voor de regioavonden van Stichting PPT*. Veenendaal: eigen beheer PPT.

Groot, Anneke (2007). Inclusie of erbij horen. Gebaseerd op werk van ervaringsdeskundige Micheline Mason. Geraadpleegd via: <http://www.horison.nl/index.php/diensten/artikelen/inclusie/>

Kronenburg, Hans (2012). Biechten in de Dom? *Handreiking*, 42 (4), pp. 6-7.

Houten, Douwe van (2008). Werken aan inclusie. *Sociale Interventie*, 17 (3).

Innes, Richard (Dick) (s.d.). Being Authentic. Geraadpleegd via: <http://www.actsweb.org/articles/article.php?i=1210&d=2&c=5>

Kal, Doortje & Steketee, Majone (2001). DE KERN IS AANDACHT - Interview met Andries Baart over de presentiebenadering. *Deviant: Tijdschrift tussen psychiatrie en maatschappij*, nr. 29, juni 2001.

Kanter, Rosabeth Moss (1993). *Men and Women of the Corporation*. New York: Basic Books, geraadpleegd via <http://books.google.com/books?id=ojyvZ5ujlWQC&printsec=frontcover>

Kaufman, B.N. (1999). *Kies voor geluk*. 2^e compleet herziene druk. Houten: Unieboek, het Spectrum

Kaufman, B.N. (s.d.). The Option Process: Liberation and Personal Empowerment. Geraadpleegd mei 2012 via http://www.barryneilkaufman.com/Barry_Neil_Kaufman_History.php?pageid=2

Kelder, Annemieke (Winnaar Hannemiekeprijs 2010). *Autisme, geloof en geestelijke verzorging: een verkenning*. Scriptie bij Protestantse Theologische Universiteit Kampen.

Kerknieuws (vrijdag 26 april 2013). Werkgelegenheid kerken neemt drastisch af. Geraadpleegd 29 mei 2013 via <http://www.kerknieuws.nl/nieuws.asp?old=24996>

Kooi, Akke van der (2002). Leren van binnenuit, notities bij een exposure Oude-Wijken-Pastoraat. *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, mei 2002.

Mahoney, Gerald & Perales, Frida (2003). Using Relationship-Focused Intervention to Enhance the Social-Emotional Functioning of Young Children with Autism Spectrum Disorders. *Topics in Early Childhood Special Education*. 23 (2), pp. 77-89.

Mason, Micheline (2000). *Incurably Human*. S.I.,USA: Working Press (e-books), beschikbaar via <http://workingpress.org/>

Mendoza-Denton, Rodolfo (2010). Relational diversity in higher education: A psychological perspective.

November 2010 Science Brief in *Psychological Science Agenda*, geraadpleegd via

<http://www.apa.org/science/about/psa/2010/11/relational-diversity.aspx>

Minnema, Lourens (2011). Cultuurdragers en hun communicatiestijlen. Symposiumbundel Inholland van het symposium Uitgesproken Open, over zingeving in het onderwijs, 13 april 2011, Amstelveen.

Phoenix, Ann (1998). *(Re)constructing gendered and ethnicised identities: are we all marginal now?* Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.

Priming. Geraadpleegd 20 mei 2012 via <http://en.wikipedia.org/wiki/Priming>

Rooze, Veerle (2012). Wie zit er eigenlijk gevangen? *Woord & Dienst*, januari 2012, pp 20-21.

Schelling, Piet (2012). *Mijn gelijk en ons geluk. Omgaan met verscheidenheid in de gemeente*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Schipper, Jeffrey (2012). Allochtone christenen missen enthousiasme in Nederland. CIP, 15-05-2012.

Beschikbaar via http://www.cip.nl/nieuwsbericht_detail.asp?id=28845

Schroots, J.J.F., red. (2002). *Handboek Psychologie van de Volwassen Ontwikkeling & Veroudering*. Assen: Koninklijke Van Gorcum B.V.

Smaling, Adri (2009). Generaliseerbaarheid in kwalitatief onderzoek. *Kwalon, tijdschrift over methodologie voor kwalitatief onderzoek*, 3-2009, pp 6 t/m 11. S.l.: Uitgeverij Boom-Lemma.

Smit, Johan (2011). *Proefschrift aan de VU: Competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking: Een praktisch-theologisch onderzoek naar leerprocessen van pastores*. Nunspeet: Philadelphia Zorg, beschikbaar via www.philadelphia.nl en geraadpleegd via <http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/1871/24237/1/dissertation.pdf>

Snoek, Hans (2010). *Ruimte om jezelf te mogen zijn, verwachtingen en drempels van mensen met een psychiatrische achtergrond in relatie tot plaatselijke kerken: Onderzoeksverslag voor het Lectoraat Theologie en Levensbeschouwing*. Zwolle: Chr. Hogeschool Windesheim.

Spek, Jannet van der (2010). *De kramp voorbij*. Gorinchem: Narratio.

Tokenism. Geraadpleegd 13 mei 2012 via <http://en.wikipedia.org/wiki/Tokenism>

Toolbox Diversiteit: de kleinste toolkit diversiteit. (2010). Beschikbaar via: <http://www.actiz.nl>

Verstraete, dr. B. (2008). *Het sociaal wenselijk antwoorden bij adolescentenenquêtes*. Verhandeling voorgedragen tot het behalen van de graad van ManaMa in de Jeugdgezondheidszorg. Datum verdediging: 25/06/2008. Geraadpleegd via

<http://www.kuleuven.be/jgz/ggs/eindwerken/bestanden/eindwerk%20B%20Verstraete.pdf>

Vliet, Cees-Willem van (2010). *Het Inclusiekoor: Kansen voor kerkmuziek, verstandelijk gehandicapten en sociale integratie*. Scriptie voorgelegd tot het verkrijgen van de graad van Master in de Muziek Orgel, afstudeerrichting: instrument, optie podium; Artesis Conservatorium.

Website Autism Treatment Center of America. Geraadpleegd maart 2012 via www.sonrise.org (tegenwoordig <http://www.autismtreatmentcenter.org/>).

Website Kerken met Stip. IN DE ETALAGE.....Overzicht van alle aangesloten Kerken met Stip. Geraadpleegd juni 2012 via [http://www.kerkenmetstip.nl/userfiles/2011-1126%20Etalage%20Overzicht%20Kerken%20met%20Stip%20\(68\).doc](http://www.kerkenmetstip.nl/userfiles/2011-1126%20Etalage%20Overzicht%20Kerken%20met%20Stip%20(68).doc)

Website KSC/GKW, pagina Kerkplein. Geraadpleegd 2 juni 2012 via <http://www.stichtingksa.nl/kerkplein>

Website Micheline Mason. Geraadpleegd 30 mei 2012, met name de pagina: <http://www.michelinemason.com/topics/inclusion.htm>

Website Presentie. Geraadpleegd mei 2012 en eerder via <http://www.presentie.nl>

Wieringa, Erwin & Valens, Anton (23 april 2009). Wat is inclusie? [Web log post] Geraadpleegd via: <http://www.erwinwieringa.nl/2009/04/wat-is-inclusie/>